

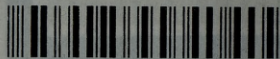
AKADEMIA OBRONY NARODOWEJ

Zenon STACHOWIAK

**METODYKA
I METODOLOGIA
PISANIA PRAC
KWALIFIKACYJNYCH**

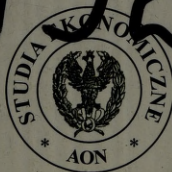
Biblioteka Główna
Akademii Sztuki Wojennej

53952

09-053952-000-0

53952

AKADEMIA OBRONY NARODOWEJ

WYDZIAŁ STRATEGICZNO-OBRONNY

INSTYTUT NAUK EKONOMICZNYCH

Zenon STACHOWIAK

**METODYKA I METODOLOGIA
PISANIA PRAC KWALIFIKACYJNYCH
(licencjackich, magisterskich i podyplomowych)**

WARSZAWA

2001

Redaktor
Jerzy Wajs

Redaktor techniczny
Beata Klarowska

© Copyright by Akademia Obrony Narodowej 2001

Wydanie drugie poprawione

ISBN 83-88062-27-1

Sygn. AON 5320/2001

Skład, druk i oprawa
Akademia Obrony Narodowej – Wydział Wydawniczy
00-910 Warszawa, al. gen. A. Chruściela 103, tel./faks 681-37-52
Zam. nr 760/2001

SPIS TREŚCI

WSTĘP.....	5
1. Prace kwalifikacyjne i ich prowadzenie oraz obrona	7
1.1. Identyfikacja prac kwalifikacyjnych	7
1.1.1. Istota prac kwalifikacyjnych	7
1.1.2. Rodzaje prac kwalifikacyjnych	9
1.1.3. Charakter prac kwalifikacyjnych	11
1.2. Seminarium dyplomowe	12
1.2.1. Prowadzenie seminarium dyplomowego	12
1.2.2. Promotor jako opiekun naukowy	14
1.2.3. Obowiązki dyplomanta	14
1.3. Obrona pracy kwalifikacyjnej i egzamin dyplomowy	15
1.3.1. Opinie i recenzje pracy	15
1.3.2. Przebieg egzaminu dyplomowego	16
1.3.3. Ocena egzaminu dyplomowego	17
2. Podstawy dociekań badawczych i metody ich realizacji	19
2.1. Materiał faktograficzny i jego dobór	19
2.2. Opracowywanie materiałów	29
2.2.1. Porządkowanie	29
2.2.2. Selekcja i eliminacja	29
2.2.3. Klasyfikacja i segregacja	30
2.2.4. Grupowanie	30
2.3. Metody badawcze i ich zastosowanie	31
2.3.1. Przetwarzanie materiałów	31
2.3.1.1. Analiza	32
2.3.1.2. Synteza	33
2.3.1.3. Wyłączanie i włączanie cech	33
2.3.1.4. Indukcja i dedukcja	35
2.3.1.5. Analogia	38
2.3.1.6. Rozumowanie statystyczne	39
2.3.2. Systematyzowanie	40
2.3.2.1. Interpretacja	40
2.3.2.2. Wnioskowanie	41
2.3.2.3. Definiowanie	43
2.3.2.4. Stawianie hipotez	44
2.3.2.5. Prawa naukowe	46
2.3.2.6. Modele	46

3. Pisanie pracy kwalifikacyjnej.....	48
3.1. Organizacja pisania pracy kwalifikacyjnej.....	48
3.1.1. Faza określania	49
3.1.2. Faza poszukiwań	51
3.1.3. Faza realizacji (decyzji)	51
3.2. Metodologia pisania pracy kwalifikacyjnej.....	52
3.2.1. Formuła tematu i tytułu pracy	52
3.2.2. Koncepcja pracy	55
3.2.2.1. Wskazanie tematu i tytułu pracy oraz uzasadnienie wyboru tematu	55
3.2.2.2. Sformułowanie celu pracy	56
3.2.2.3. Sformułowanie problemu badawczego.....	58
3.2.2.4. Sformułowanie hipotez roboczych pracy	62
3.2.2.5. Określenie zakresu rozważań	63
3.2.2.6. Wskazanie płaszczyzn oraz charakteru dociekań pracy	65
3.2.2.7. Wskazanie metod i narzędzi badawczych zastosowanych w pracy.....	65
3.2.2.8. Wskazanie bazy materiałów źródłowych	66
3.2.2.9. Przedstawienie zarysu układu pracy	67
3.2.3. Konstrukcja pracy	68
3.3. Edytorskie opracowanie oraz technika pisania pracy kwalifikacyjnej	71
3.3.1. Wykonanie i rozmiar pracy.....	71
3.3.2. Zasady pisania pracy.....	74
3.3.3. Technika pisania pracy	78
3.3.3.1. Format.....	78
3.3.3.2. Tytułaria w tekście.....	79
3.3.3.3. Wyliczenia w tekście	80
3.3.3.4. Wyróżnienia w tekście.....	80
3.3.3.5. Cytaty	81
3.3.3.6. Tabele	82
3.3.3.7. Ilustracje	82
3.3.3.8. Przypisy	83
3.3.3.9. Bibliografia.....	85
ZAKOŃCZENIE.....	86
BIBLIOGRAFIA.....	87
WYKAZ SCHEMATÓW, TABEL I ZAŁĄCZNIKÓW	89

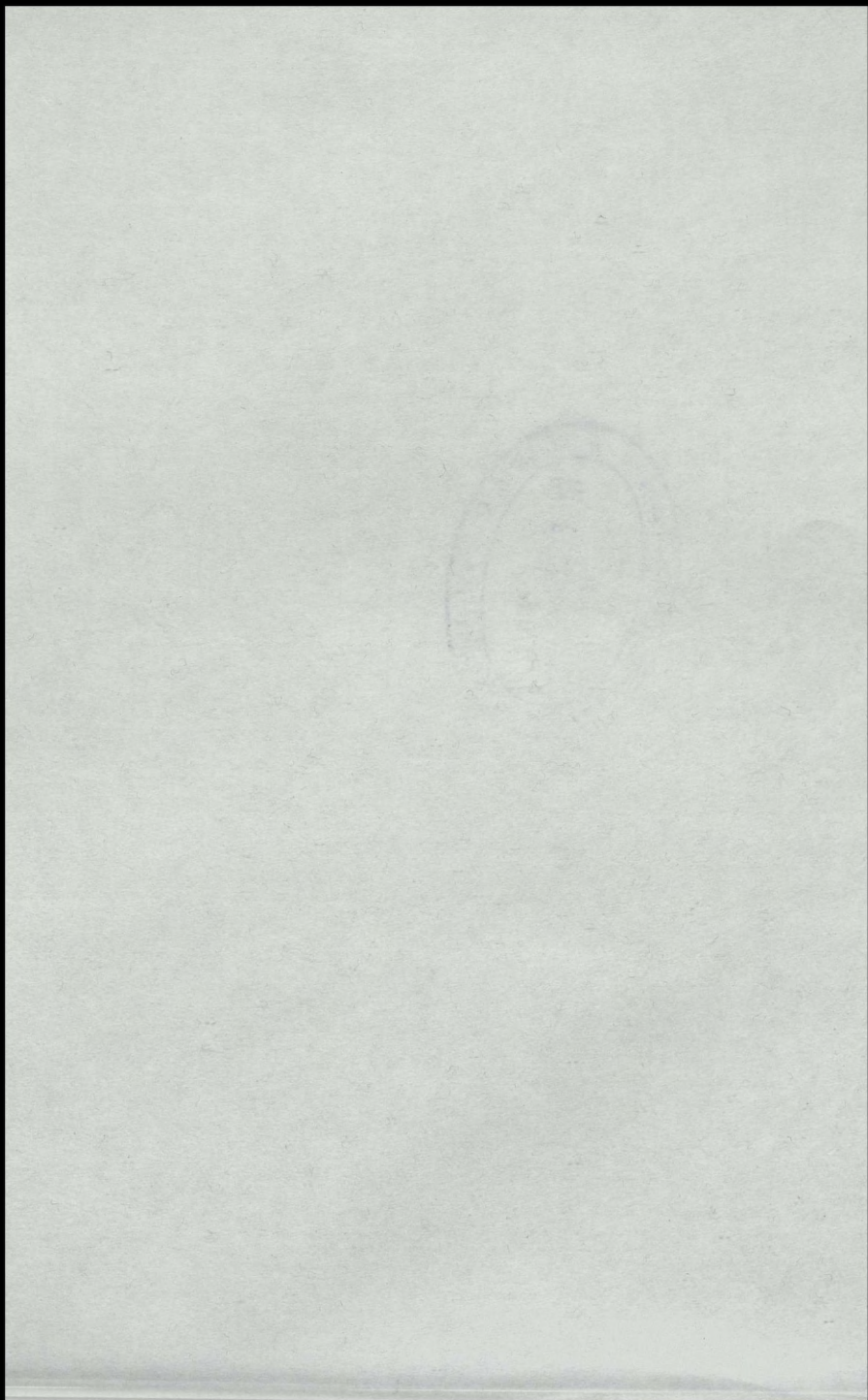
WSTĘP

Metodyka i metodologia pisania prac kwalifikacyjnych ma charakter metodyki przygotowania i obrony pracy kwalifikacyjnej – jaką może być praca licencjacka, magisterska czy podyplomowa. Jest jednocześnie odpowiedzią na zapotrzebowanie środowiska studenckiego na pomoc metodyczną i techniczno-organizacyjną dotyczącą pisania i obrony prac kwalifikacyjnych. Dostępne na ten temat opracowania są z reguły obarczone z jednej strony zbiorem ogólnych metod postępowania badawczego, z drugiej zaś doświadczeniami konkretnego środowiska akademickiego. Taki charakter ma również niniejsza *Metodyka i metodologia...*

Podjęte w niej rozważania koncentrują się zarówno na ogólnej warstwie organizacyjnej metodologicznego postępowania badawczego, jak i na warstwie formalno-organizacyjnej całego procesu pisania i obrony pracy kwalifikacyjnej. Dążą do wskazania sposobów organizacji i postępowania na etapach: przygotowania do pisania, pisania oraz obrony pracy kwalifikacyjnej.

Konkretyzując – podjęte w *Metodyce i metodologii...* rozważania ukierunkowano na określenie istoty, roli i charakteru prac kwalifikacyjnych, metodyki i organizacji ich praktycznego pisania oraz obrony, wskazanie podstawowych metod oraz technik i procedur badawczych w ekonomicznych dociekaniach naukowych, a także prezentacji w pracy wyników podjętych badań.

Autor

1. PRACE KWALIFIKACYJNE I ICH PROWADZENIE ORAZ OBRONA

1.1. IDENTYFIKACJA PRAC KWALIFIKACYJNYCH

1.1.1. Istota prac kwalifikacyjnych

Prace kwalifikacyjne – nazywane również pracami promocyjnymi – są dokumentem potwierdzającym pełne wykonanie programu studiów. Na poziomie studiów pierwszego stopnia są nimi prace licencjackie, na poziomie drugiego stopnia studiów prace magisterskie, na poziomie studiów podyplomowych prace podyplomowe, a na poziomie studiów doktoranckich – dysertacje doktorskie. Wszystkie one są pracami wykonywanymi przez ich autorów pod nadzorem organizacyjnym, metodologicznym i merytorycznym promotora.

Charakter pracy kwalifikacyjnej ma również praca habilitacyjna, która jest wykonywana samodzielnie przez jej autora.

Przedmiotem rozważań podjętych w *Metodyce i metodologii...* jest niższy poziom prac kwalifikacyjnych – tzn. prace licencjackie, magisterskie i podyplomowe, i tylko na ich istocie skupimy uwagę naszych rozważań.

Prace kwalifikacyjne odgrywają bardzo ważną rolę w procesie studiów. Podejmuje się je w końcowym etapie studiów, a ich napisanie, obok uzyskania wymaganych programem studiów zaliczeń i pozytywnych ocen z przedmiotów objętych egzaminami, daje dopiero podstawę do ubiegania się przez ich autorów – w czasie egzaminu – o dyplom licencjata lub magistra, lub też dyplom ukończenia studiów podyplomowych. Autorzy prac kwalifikacyjnych wykazując się w nich odpowiednią wiedzą oraz umiejętnościami metodologicznymi, nabywają więc odpowiednie uprawnienia¹.

Wykonywane są one pod kierunkiem promotora, który udziela wskazań organizacyjnych, metodologicznych i merytorycznych, i opracowane w czasie stanowiącym integralną część studiów. Podlegają procedurze opiniowania i recenzji. Opinię wystawia promotor, recenzję natomiast – recenzent.

¹ Por. W. Pytkowski, *Organizacja badań i ocena prac naukowych*, PWN, Warszawa 1985, s. 266–267.

Oczekiwania stawiane pracom promocyjnym są dalece nieprecyzyjne z punktu widzenia przepisów prawa. Ministerstwo Edukacji Narodowej nie przedstawiło w dokumentach resortowych sformalizowanych oczekiwań względem prac licencjackich, magisterskich i podyplomowych jako prac kwalifikacyjnych.

W praktyce kryteria kwalifikacyjne prac podyplomowych, magisterskich i licencjackich zależą od uznania władz uczelni, promotorów oraz recenzentów. Z reguły wymagania wobec tych prac ukształtowały się pod wpływem bieżącej praktyki promotorskiej oraz utrwalonych tradycji środowiska akademickiego lub naukowego, będącego reprezentantem danej specjalności.

Wobec prac podyplomowych, magisterskich i licencjackich formułuje się odpowiednie wymagania formalne, merytoryczne i organizacyjne.

Wymogiem formalnym jest wykonanie, to jest napisanie, pracy samodzielnie pod kierownictwem specjalisty w odpowiednio ograniczonym do rangi pracy zakresie. Konieczność ta jest jednym z warunków ukończenia studiów i uzyskania dyplomu ukończenia studiów.

Wymagania merytoryczne wynikają przede wszystkim z potrzeby potwierdzenia zdobycia określonego poziomu wiedzy w toku studiów, doskonalenia naukowego myślenia, w tym przede wszystkim umiejętności obserwowania i analizowania otaczających go zjawisk, dostrzegania prawidłowości występujących w obrębie tych zjawisk, a także umiejętności krytycznego ustosunkowania się do wielu spraw z obszaru rozważań wyznaczonych tematem pracy.

Praca kwalifikacyjna powinna więc potwierdzać nabycie przez jej autora stosownej wiedzy i umiejętności jej weryfikowania, dowieść umiejętności metodycznych i przedstawiania rezultatów swoich dociekań oraz prezentować należyty poziom opracowania. W dalszej kolejności, jeśli jest to możliwe do osiągnięcia, powinna także odzwierciedlać elementy o charakterze poznawczym. Oznacza to, że zadaniem pracy kwalifikacyjnej jest nie tyle wypracowanie konkretnych wyników badawczych o charakterze poznawczym, ile udowodnienie umiejętności prześledzenia i zweryfikowania poprawności określenia problemu i wyrażenia go tematem opracowania oraz doboru odpowiednich metod badawczych. Wartość dominującą mają więc te wszystkie zabiegi naukowe, które porządkują wiedzę w danym obszarze i dążą do jej przedstawienia w formie zrozumiałej dla innych. Nie oznacza to jednak niedoceniań pierwiastków poznawczych w pracy. Ich bowiem wystąpienie, należy odczytać jako przyczynek do osiągnięcia bardziej wartościowego poziomu pracy.

Względy organizacyjne pracy kwalifikacyjnej to z kolei konieczność potwierdzenia nabytej w toku studiów przez studentów znajomości i umiejętności organizacji prowadzenia prac naukowo-badawczych, a także metodyki opracowania i pisania prac promocyjnych, w tym umiejętności doboru materiałów źródłowych oraz literatury przedmiotu.

Pracom kwalifikacyjnym przypisuje się w programie studiów ważną rolę. Wynika ona z pełnionych przez nią zadań dydaktycznych oraz naukowych.

Pracom kwalifikacyjnym przypisuje się pełnienie czterech podstawowych zadań dydaktycznych:

- 1) dokończenie procesu kształcenia studenta w myśleniu naukowym;
- 2) wdrożenie do posługiwania się nabytą w toku studiów wiedzą w praktyce;
- 3) nauczenie dyplomantów samodzielnego rozszerzania zasobu wiedzy opartej na studiowaniu literatury przedmiotu;
- 4) danie ogólnego pojęcia o metodach pracy naukowej i nauczenie poprawnego prowadzenia wywodów oraz posługiwania się jasnym i precyzyjnym językiem.

Z kolei zadania naukowe pracy kwalifikacyjnej sprowadzają się do:

- 1) wykazania się przez studenta, choćby w wąskim zakresie, pierwiastkami pracy twórczej lub przynajmniej uporządkowaniem pewnego obszaru zagadnień;
- 2) tworzenia przyczynków do prowadzenia działalności naukowo-badawczej przez placówkę prowadzącą studia, a w ślad za tym korelowania tematu pracy oraz problematyki badawczej w niej zawartej, z jej planem prac naukowo-badawczych.

1.1.2. Rodzaje prac kwalifikacyjnych

Prace kwalifikacyjne – jak już określono – występują w zależności od zakresu studiów w kilku podstawowych rodzajach (licencjackie, magisterskie, podyplomowe). Ta grupa prac, z punktu widzenia stawianych wobec nich wymagań organizacyjnych, metodologicznych oraz merytorycznych, różni się w stosunkowo niewielkim stopniu. Wspólne są dla nich cele i zadania, różny jest natomiast ich zasięg tematyczny. Inny, znacznie szerszy, jest natomiast zakres oczekiwań wobec prac doktorskich i habilitacyjnych, nie będących przedmiotem uwagi i dociekań podjętych w niniejszej *Metodyce i metodologii...*

Koncentrując uwagę tylko na pierwszej grupie prac kwalifikacyjnych podkreślić trzeba, iż ich podstawowym celem jest ukształtowanie umiejętności²:

- a) czynnego posługiwania się nabytą w czasie studiów wiedzą i jej wykorzystania w praktyce lub do wnioskowania teoretycznego;
- b) rozszerzenia swej wiedzy przez samodzielne poszukiwanie w istniejących opracowaniach naukowych;
- c) obserwowania i analizowania otaczających zjawisk, zwłaszcza tych, z którymi absolwent będzie miał do czynienia w praktycznej działalności oraz dostrzegania prawidłowości występujących w obrębie tych zjawisk;
- d) budowania samodzielnie prawidłowych konstrukcji logicznych;
- e) stosowania metod pracy naukowej;
- f) prowadzenia logicznego toku wywodów;
- g) ćwiczenia w myśleniu naukowym i posługiwania się jasnym i precyzyjnym językiem.

Praca licencjacka, jak również magisterska, powinny stwierdzić czy:

1) dyplomant jest przygotowany do podjęcia pracy zawodowej zgodnie z kierunkiem studiów i jednocześnie, czy nabył podstawowe umiejętności w zakresie prowadzenia prac naukowo-badawczych;

2) dyplomant ma pewien minimalny zakres wiedzy odpowiadającej jego specjalności zawodowej, a przede wszystkim, czy potrafi ją spożytkować do opracowania na piśmie większego tematu w sposób, który by odpowiadał podstawowym wymaganiom, jaki stawia się pisemnej wypowiedzi naukowej;

3) dyplomant wypełniając lukę w istniejącym stanie wiedzy, tzn. rozwiązując problem o pewnej wartości (użyteczności) dla innych, będący jednocześnie podstawowym celem pracy dyplomowej, właściwie dobrał metody i procedury badawcze, i czy ma prawo powiedzieć, iż przedstawione w pracy wyniki badań mają cechy rezultatów prac naukowych.

Praca licencjacka (i magisterska) powinna potwierdzić:

- a) umiejętności postawienia problemu;
- b) umiejętności doboru i zastosowania metod badawczych;
- c) umiejętności dostrzegania rezultatów naukowych w uzyskiwanych wynikach badań;
- d) umiejętności zaprezentowania wyników badań na piśmie, w formie mającej znamiona pisarstwa naukowego.

² Por. M. Ś w i ę c i c k i, *Wskazówki dla studentów wyższych studiów ekonomicznych piszących prace dyplomowe i magisterskie*, WSE, Poznań 1996, s. 3.

W pracy kwalifikacyjnej zaprezentowana wiedza i umiejętności metodyczne piszącego są weryfikowane:

- zdolnością do prawidłowego formułowania problemów;
- poprawnością toku wywodów;
- sposobem gromadzenia materiału;
- stosowaniem metod;
- interpretacją wyników;
- uzasadnieniem doboru literatury, wraz z jej retrospektywnym i krytycznym przeglądem³.

Wskazane oczekiwania od prac kwalifikacyjnych dowodzą, że praca licencjacka (czy magisterska) jest rodzajem pracy naukowej na poziomie pierwszego (czy drugiego) stopnia wtajemniczenia. Wyraża się to niższym stopniem samodzielności tworzenia. Oznacza to, że licencjat – podobnie jak magistrant – nie musi wykazać się twórczą oryginalnością. Nie musi wprowadzać do danej nauki osiągnięć, o których się mówi, że posuwają naukę do przodu, wystarczy, że cel naukowy zostanie ograniczony do prac porządkujących, klasyfikujących lub kwalifikujących. Od licencjata i dyplomanta należy natomiast oczekiwać pomysłowości i samodzielności myślenia, wyrażającej się porządkiem wywodów, to jest wyeksponowaniem przewodniej myśli oraz ładem i krytycznym ujmowaniem treści. Ważnym wymaganiam jest również obowiązek zachowania obiektywizmu badawczego, a więc krytycznego korzystania z piśmiennictwa.

1.1.3. Charakter prac kwalifikacyjnych

Prace kwalifikacyjne powinny mieć przede wszystkim charakter ćwiczebny, kontrolny i twórczy.

Praca magisterska (licencjacka) winna ujawniać charakter analityczny (krytyczno-porównawczy), prognostyczny lub postulatywny.

Prace te powinny się cechować również naukowością, co się wyraża:

1) jednoznacznym i wyraźnym określeniem przedmiotu badania, czyli sprecyzowaniu tematu jako problemu badawczego, pokazaniu na czym polega jego istota oraz wskazaniu, że jest on rozpoznawalny;

³ Por. J. M a j c h r z a k, T. M e n d e l, *Metodyka pisania prac magisterskich i dyplomowych*, AE, Poznań 1995, s. 7.

2) uzasadnieniu, iż to, co będzie przedmiotem rozważań pracy, ma lub może mieć wartość dla innych w zakresie nowości podejścia, praktyczności;

3) poprawnym doborze metod i procedur badawczych oraz formułowaniu myśli w taki sposób, aby podsumowanie rozważań dawało odpowiedź na pytania stanowiące problem badawczy i wskazywało stopień realizacji celu pracy.

1.2. SEMINARIUM DYPLOMOWE

1.2.1. Prowadzenie seminarium dyplomowego

Podstawową formą kontaktów dyplomanta z promotorem są semina-ria dyplomowe (licencjackie, magisterskie, podyplomowe). Należy je traktować jako zajęcia dydaktyczne dla studentów starszych lat, mające na celu dokładniejsze studium dziedziny wiedzy lub też wybranych zagadnień. Są one formą pracy dydaktycznej prowadzonej w małych grupach i dążącej do przekazywania wymogów, jakim powinna odpowiadać praca oraz kreacji koncepcji, które są rozważane i weryfikowane. Widzieć należy w nich również formę przygotowywania do samodzielnego myślenia. Powinny one gromadzić uczestników (studentów) o zbliżonej tematyce prac. Są również miejscem, w którym promotor może przekazać swoje wymagania i wszystkie wskazówki metodyczne. Semina-ria prowadzi promotor. Uczestnictwo w zajęciach seminaryjnych jest obowiązkowe.

Seminarium dyplomowe jest specyficzną formą prowadzenia zajęć dydaktycznych na wyższej uczelni dla studentów starszych lat. Jest ono podstawową formą kontaktów dyplomanta z promotorem. Ma na celu wprowadzenie studentów w obszar problematyki badań naukowych, w tym także do podjęcia samodzielnej pracy badawczej i edytorskiej. W jego toku są podejmowane problemy metodologii pracy naukowej, samodzielnego referowania i dyskusowania zagadnień naukowych oraz zasady piśmiennictwa naukowego.

Seminarium dyplomowe składa się z kilku integralnie związanych ze sobą etapów.

Uwaga pierwszego etapu prowadzenia seminarium dyplomowego sku-pta się na omówieniu zagadnień metodologii pracy naukowej i zasad pisarstwa naukowego, badań naukowych, ich realizacji i zasadach opisywania.

W drugim etapie prowadzenia seminarium dyplomowego ma miejsce podanie sposobów formułowania tematu pracy dyplomowej i jej celów, określenie problemu badawczego, sformułowanie hipotez badawczych, określenie zakresu i płaszczyzn dociekań, zastosowania metod badawczych, doboru i wykorzystania materiałów źródłowych, a także konstrukcji układu pracy. Jest to etap, na którym dyplomantom zostają postawione zadania do samodzielnego studiowania literatury przedmiotu badań, a także przygotowania do samodzielnego wystąpień w kolejnych etapach prowadzenia seminarium dyplomowego.

Trzeci etap – to referowanie koncepcji swojej pracy dyplomowej na tle dotychczasowego stanu wiedzy o problemach określonych tematem pracy. W toku prezentacji dyplomant powinien wyjaśnić jak doszło do sformułowania tematu pracy i konstrukcji jego koncepcji. Z jednej strony powinno być ono treściwe i zwarte, z drugiej strony musi być ono jednocześnie podstawą do generowania aktywności pozostałych uczestników seminarium dyplomowego. Pożądanymi są zwłaszcza wypowiedzi, pomysły i propozycje rozwiązań sprzyjające korekcie przedstawionego zarysu koncepcji pracy. Jest to jednocześnie etap doskonalenia metodyki badań naukowych. Dyplomanci w tym etapie seminarium dyplomowego dążą do uzyskania ze strony promotora akceptacji swego tematu i koncepcji pracy. Po jej uzyskaniu, przystępują do realizacji nakreślonych dociekań badawczych.

Kolejny, czwarty etap prowadzenia seminarium dyplomowego, to etap prezentacji wypracowanych częściowych wyników przeprowadzonych dociekań badawczych. Jest to także okres indywidualnej pracy dyplomantów z promotorem, polegającej na konsultacji w celu zapoznania go z postępami w swej pracy, a także uzyskania porady w zakresie napotykanym trudności i otrzymania odpowiednich wskazówek metodologicznych.

Piąty etap seminarium dyplomowego jest etapem końcowym tej formy dydaktycznej pracy dyplomantów z promotorem. W jego toku powinno nastąpić przygotowanie dyplomantów do egzaminu dyplomowego.

Seminarium dyplomowe podlega zaliczeniu. Podstawą do zaliczenia jest aktywne uczestnictwo w nim dyplomantów, to jest oprócz obecności, również udział w dyskusji oraz referowanie wyników pracy własnej dyplomanta.

Uczestnictwo w zajęciach seminaryjnych jest obowiązkowe.

1.2.2. Promotor jako opiekun naukowy

Promotorem pracy magisterskiej może być profesor lub doktor habilitowany albo upoważniony przez radę wydziału doktor (adiunkt).

Promotorem pracy licencjackiej może być profesor lub doktor habilitowany, doktor (adiunkt) oraz wykładowca.

Praca promotora sprowadza się przede wszystkim do kierowania pracami dyplomanta przez udzielanie mu niezbędnych wskazówek merytorycznych, metodycznych i redakcyjnych. Bliżej konkretyzując promotor:

- pomaga przy wyborze tematu pracy, formułowaniu celu pracy, pytań badawczych, określeniu merytorycznego zakresu pracy;
- steruje postępowaniem studenta w toku konstrukcji planu pracy;
- doradza przy doborze metod i technik badawczych, niezbędnych do rozwiązania problemu badawczego;
- kontroluje postępy w przygotowaniu pracy;
- przyjmuje pracę.

Oznacza to, że praca promocyjna jest przygotowywana i redagowana pod kierunkiem promotora. Do promotora bowiem należy zaproponowanie lub zaakceptowanie zgłoszonego przez studenta tematu pracy, zatwierdzenie planu pracy, ocena jej fragmentów (rozdziałów), a w końcu całej pracy.

Na promotorze spoczywa również odpowiedzialność za przyjęcie pracy promocyjnej i wyrażenie zgody na jej skierowanie do recenzenta, a następnie do komisyjnej obrony.

1.2.3. Obowiązki dyplomanta

Obowiązkiem dyplomanta jest aktywne uczestniczenie w seminariach dyplomowych. Wiąże się ono z długofalowym procesem zdobywania wiedzy i doskonalenia umiejętności realizacji zadań badawczych. Dlatego też student w toku studiów, a także w toku seminariów, powinien dążyć do opanowania literatury z zakresu opracowywanego tematu oraz do nabycia umiejętności stosowania naukowych metod pracy, a także twórczego posługiwania się nabytą wiedzą.

Student w pierwszym rzędzie powinien skoncentrować swoją uwagę na opracowaniu koncepcji wykonania zadania narzuconego tematem pracy.

Ważną kwestią postępowania studenta-dyplomanta jest gospodarowanie czasem. Każdy dyplomant musi mieć świadomość tego, że dysponuje

tylko pewnym konkretnym, a zarazem ograniczonym zasobem czasu. Sytuacja ta rodzi potrzebę dobrego nim gospodarowania. Sprostanie jej wymaga wypracowania pewnej techniki postępowania, której idea jest robienie tego, co ma określony cel, co odpowiada zamiarom realizacji pracy dyplomowej.

1.3. OBRONA PRACY KWALIFIKACYJNEJ I EGZAMIN DYPLOMOWY

1.3.1. Opinie i recenzje pracy

Etapem wieńczącym dociekania naukowe jest obrona pracy dyplomowej, będącej ich efektem. Jest ona częścią składową egzaminu dyplomowego, który kończy studia akademickie.

Warunkiem dopuszczenia do egzaminu dyplomowego jest:

a) złożenie w dziekanacie – przyjętej i zatwierdzonej przez promotora – gotowej i oprawionej pracy kwalifikacyjnej;

b) zdanie wszystkich egzaminów i zaliczenie wszystkich przedmiotów objętych programem studiów.

Wszystkie prace dyplomowe podlegają recenzowaniu i opiniowaniu. Dlatego też każda praca dyplomowa złożona w dziekanacie studiów jest kierowana przez dziekana, zwykle w porozumieniu z promotorem, do recenzenta. Do oceny pracy dyplomowej powołuje się jednego recenzenta, zwykle spośród pracowników naukowych wydziału prowadzącego studia. Opinię pracy sporządza natomiast promotor.

Recenzja jest opracowywana na specjalnym formularzu (*załącznik 1*) i powinna zawierać:

- ocenę zgodności tytułu pracy z jej treścią;
- ocenę poprawności układu pracy (jej struktury, kolejności rozdziałów, kompletności);
- ocenę znajomości literatury przedmiotu;
- ocenę merytoryczną pracy (omówienie przyjętej metody, przebiegu badań, uzyskanych wyników, stosowanych technologii);
- ocenę wkładu autora i cech nowości pracy (inwencja naukowa, wnikliwość badawcza, umiejętności odkrywcze, sposób wnioskowania);
- ocenę strony formalnej pracy (poprawność stylu i języka, strona edytorska pracy).

W recenzji powinny zostać pokazane zarówno dobre, jak i złe strony pracy. Bilans zalet oraz braków i błędów upoważnia do wystawienia właściwej oceny pracy. Wystawienie oceny jest ostatnią czynnością i pozycją recenzji. Uzyskanie oceny niedostatecznej oznacza odrzucenie pracy przez recenzenta, a w konsekwencji niedopuszczenie do egzaminu dyplomowego.

Podobna w formie i treści jest opinia (*załącznik 2*).

Praca, która uzyskała ocenę niedostateczną, może stać się przedmiotem ponownej oceny w późniejszym terminie, po jej poprawieniu, jeśli na takie rozwiązanie przystanie dziekan na wniosek promotora.

1.3.2. Przebieg egzaminu dyplomowego

Dyplomant przystępuje do obrony pracy kwalifikacyjnej (licencjackiej, magisterskiej, podyplomowej) w ramach egzaminu dyplomowego. Warunkiem do jego przystąpienia jest uzyskanie absolutorium, to jest zdanie wszystkich przewidzianych programem studiów egzaminów i zaliczeń oraz złożenie w terminie pracy.

Egzamin dyplomowy odbywa się przed komisją powołaną przez dziekana wydziału. Składa się ona z dziekana (lub jego zastępcy), promotora oraz recenzenta pracy. Dopuszcza się uczestniczenie w egzaminie innych osób.

Egzamin dyplomowy jest ustny i składa się z kilku części. Odbywa się według określonego scenariusza, w kolejności:

1) wejście dyplomanta na salę egzaminacyjną, przedstawienie się Komisji Egzaminacyjnej oraz przedłożenie własnego indeksu;

2) przedstawienie przez przewodniczącego Komisji Egzaminacyjnej składu Komisji oraz dokonanie czynności administracyjnych (sprawdzenie dokumentów dopuszczających do egzaminu);

3) prezentacja (do 10 minut) autoreferatu, podczas której dyplomant przedstawia temat, koncepcję pracy oraz jej wyniki. Powinien być on zwięzły, eksponujący tylko najistotniejsze zagadnienia. Pożądanym zabiegiem jest wsparcie wystąpienia wcześniej wykonanymi pomocami wizualnymi na foliach (schematy, wykresy, rysunki poglądowe, tabele);

4) przedstawienie problemów egzaminacyjnych:

a) wybór losowy przez dyplomanta jednego pytania z zestawu zagadnień egzaminacyjnych z przedmiotu kierunkowego (w przypadku studiów ekonomicznych AON – z ekonomii);

b) sformułowanie przez przewodniczącego dwóch pytań, które zostały uzgodnione przez Komisję (propozycje co do treści pytania zgłasza promotor, a akceptują ją lub modyfikują pozostali członkowie) przed wejściem dyplomanta na salę egzaminacyjną:

– jednego z dyscypliny naukowej, w której jest ulokowany temat i problematyka pracy;

– drugiego z tematyki bezpośrednio wiążącej się z pracą kwalifikacyjną (licencjacką, magisterską, podyplomową);

5) przemyślenie i przygotowanie odpowiedzi przez dyplomanta w ciągu 5 minut;

6) udzielenie odpowiedzi przez dyplomanta – w pierwszej kolejności odpowiedzi na pytanie z przedmiotu kierunkowego, a w dalszej na pozostałe pytania (w przypadku udzielenia negatywnej odpowiedzi na pytanie z przedmiotu kierunkowego egzamin ulega przerwaniu⁴);

7) zadanie dodatkowych pytań przez członków Komisji i udzielanie odpowiedzi na nie przez dyplomanta;

8) podziękowanie dyplomantowi przez przewodniczącego Komisji za uczestnictwo w egzaminie i wyjście dyplomanta z sali egzaminacyjnej;

9) ustalenie przez Komisję oceny z egzaminu dyplomowego oraz ogólnego ostatecznego wyniku studiów;

11) wpisanie oceny z egzaminu dyplomowego i ostatecznej oceny ze studiów do indeksu;

12) poproszenie dyplomanta i ogłoszenie wyniku egzaminu przez przewodniczącego Komisji.

1.3.3. Ocena egzaminu dyplomowego

Ocena egzaminu dyplomowego jest składową oceny z pracy dyplomowej, średniej ocen uzyskanych podczas studiów oraz oceny z odpowiedzi na pytania egzaminacyjne. Każdemu z tych elementów nadaje się odpowiednie wagi, zgodnie z postanowieniami Statutu Studiów Zaocznych AON. Ostateczny wynik studiów jest sumą:

a) 1/2 średniej arytmetycznej wszystkich ocen z egzaminów i zaliczeń, z uwzględnieniem ocen niedostatecznych;

b) 1/4 oceny pracy dyplomowej;

⁴ Dyplomant zgodnie ze statutem ma prawo do ponownego przystąpienia do egzaminu w terminie 3 miesięcy.

c) 1/4 oceny egzaminu dyplomowego.

Student kończy studia z ogólną oceną bardzo dobrą przy ogólnej ocenie egzaminu dyplomowego od 4,51; z oceną dobrą przy ogólnej ocenie egzaminu dyplomowego od 3,76 do 4,50; z oceną dostateczną przy ogólnej ocenie egzaminu dyplomowego od 3,00 do 3,75. Pozytywny wynik egzaminu dyplomowego oznacza uzyskanie przez dyplomanta dyplomu ukończenia studiów magisterskich lub licencjackich oraz – w zależności od rodzaju ukończonych studiów – tytułu magistra lub licencjata.

Ocenę niedostateczną z egzaminu dyplomowego stawia się w przypadku uzyskania negatywnej oceny z odpowiedzi na pytania egzaminacyjne. Egzamin złożony z wynikiem niedostatecznym może być powtórzony w okresie późniejszym.

2. PODSTAWY DOCIEKAŃ BADAWCZYCH I METODY ICH REALIZACJI

2.1. MATERIAŁ FAKTOGRAFICZNY I JEGO DOBÓR

Warunkiem przystąpienia do pracy badawczej jest jasno i dokładnie sprecyzowany temat i cel badania, które to z kolei określą treść, zakres i cechę materiałów, które mają być źródłem naszych badań. Działania te stanowią podstawę, a jednocześnie pierwotną część składową badań przygotowawczych⁵. Określenie tematu i celu pozwala dopiero przystąpić do merytorycznych czynności badawczych, których początek stanowi gromadzenie materiału źródłowego.

Materiał źródłowy w zależności od celu i sposobu badania może być różnie ujmowany. W praktyce bowiem spotykamy się z materiałami bardziej lub mniej dokładnymi, które jednak zawsze tworzą podstawę do snucia rozważań. Ich zaś wartość badawczą określa stopień sprecyzowania celu badań, a więc to czy nasze badania zadowolą odpowiedź mniej, czy bardziej szczegółowa, bardziej, czy mniej ogólna, czy wystarczające będzie wskazanie kierunku badań, czy też będziemy dążyli do rozpoznania poziomu badań.

W przypadku gdy chodzi o uzyskanie danych orientacyjnych, np. o określenie kierunku rozwojowego badań, to wystarczy ograniczyć się do materiałów przybliżonych, jeśli są one na tyle wystarczające, aby nie został wypaczony właściwy kierunek badań.

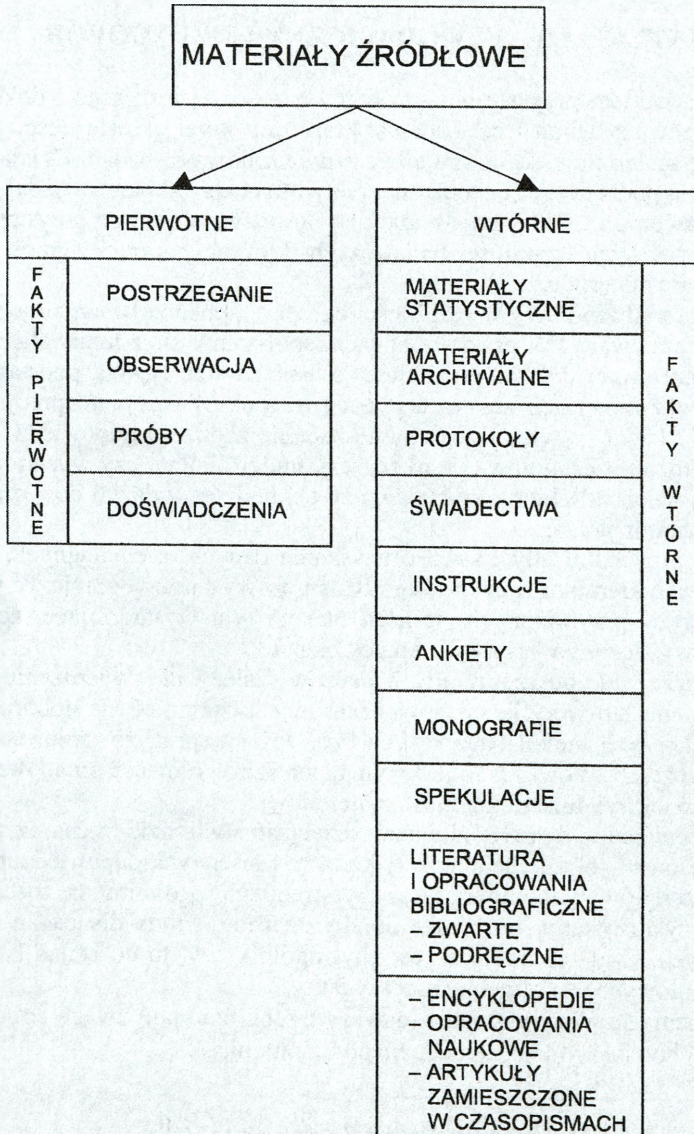
Inaczej ma się rzecz, gdy badaczowi zależy na stwierdzeniu pewnego stanu lub weryfikacji dotychczasowych osiągnięć, na doborze precyzyjniejszych metod badawczych bądź też na sprecyzowaniu, co i jak należy czynić. Wówczas to jest wymagana szczegółowość opracowania, a przez to także i duża dokładność materiałów.

Oceniając te dwie możliwości rozwiązań stwierdzić trzeba, iż są one obie celowe i słuszne, jednakże tylko przy właściwym, odpowiednim użyciu materiałów. Gdy materiał jest zbyt precyzyjny, to mimo że zostanie w pełni wykorzystany, może okazać się zmarnotrawiony dla badań orientacyjnych. Gdy zaś materiał jest zbyt ogólnikowy, to do badań bardziej szczegółowych jest zupełnie nieprzydatny.

Oceniając więc materiał badawczy trzeba brać pod uwagę cel badań, inaczej bowiem rodzić się będą nieporozumienia.

⁵ Por. W. P y t k o w s k i, *Organizacja badań...* s. 65–110.

Charakter i rodzaje materiałów źródłowych

Analogiczne kłopoty i nieporozumienia ujawniają się na tle liczebności rozporządzalnych danych. Wystarczającą liczebnością jest ta, która pozwala ustalić wartość reprezentatywną dla danego typu spostrzeżeń, czyli wartość wystarczająco przybliżoną do prawdziwej. Stąd też za wystarczający zbiór danych należy uznać taki zbiór, który jest w stanie przedstawić faktyczną strukturę ukształtowania badanej cechy (np. krzywej liczebności, frekwencji).

W celu rozwiązania zadania badawczego gromadzimy i badamy fakty, to znaczy informacje o tym, co miało, ma lub będzie miało miejsce w określonym czasie i przestrzeni, a jest dostępne postrzeżeniu zmysłowemu. Każdorazowo podejmowany temat różnicuje źródła będące tworzywem faktów, a w konsekwencji określa charakter materiału źródłowego, który może być pierwotny lub wtórny (*schemat 1*). Stąd też materiał pierwotny – będący wynikiem bezpośredniego zaangażowania się badacza w warunki i okoliczności istniejącej rzeczywistości, w zbieranie danych na podstawie obranej metody postępowania (np. własne obserwacje, spostrzeżenia, próby, eksperyment) – stanowi **fakt pierwotny**, określane także jako **fakt naukowy**. Natomiast materiał wtórny – będący wynikiem bezpośrednich obcych czynności badawczych (a nawet innych osób), ale stanowiący materiał wyjściowy do dalszych badań (np. dane statystyczne GUS) – stanowi **fakt wtórny**.

Każdy proces badawczy posiada swoją strukturę polegającą na ustaleniu takiej kolejności opracowania, ażeby każdy jego fragment implikował następny. Punktem wyjścia implikacji winno być zhierarchizowanie kolejności fragmentów i zharmonizowanie ich wzajemnych powiązań, czyniąc przez to strukturę opracowania jasną, a przez to i łatwą w percepcji. Osiągnięciem ten cel opierając budowę struktury procesu badawczego na takich podstawowych zasadach, jak: jasno określony przedmiot badań, wyraźne ukierunkowanie w dążeniu do syntezy oraz łatwość percepcji. Przestrzeganie tych zasad winno zabezpieczyć ciągłość tematyczną, pragmatyzm i chronologię logiczną, a także przejrzystość drogi zmierzającej do celu.

Naukowe badania przygotowawcze sprowadzające się do doboru materiału faktograficznego i jego opracowania, to jest przekształcenia faktów empirycznych w fakty naukowe, opierają się na faktografii i faktologii, to jest na postępowaniu badawczym wykorzystującym w poznawaniu naukowym metodę i środki opisu oraz systematyzacji faktów.

Opis – jako metoda postępowania naukowego – stanowi punkt wyjścia wszelkich badań. Stąd też przypisuje mu się rangę metodyczną, mi-

mo iż sam przez się nie jest twórczy. Jest ujęciem statycznym i nie rozwiązuje niczego w czasie. Obejmuje składniki, które uważamy za powiązane (najczęściej przyczynowo) z rozwiązywanym problemem. Rozpoczyna się go od wyodrębnienia cech charakterystycznych, które następnie opisujemy, podając stosunki, jakie pomiędzy nimi zachodzą. Opis wywodzi się z obserwacji, ale jego dalszymi etapami są analiza i synteza. Jego wartość zależy od obiektywizmu i precyzji jego przeprowadzenia, jego zaś użyteczność – od dokumentacji obejmującej wszelkie przejawy i uporządkowanie ich według struktury badanego obiektu i wymagań chronologicznych. Opis powinien przebiegać według pewnego planu, korygowanego jednak w czasie jego wykonywania. Waga opisu jako metody wynika nie tylko z faktu, że opisuje uzyskany materiał, ale i z tytułu interpretacji wyłaniających się w związku z tym problemów na podstawie osiągnięć innych nauk. Opis winien być obiektywny.

Ze względu na to, iż punktem wyjścia do badań są fakty opisu zjawisk i procesów, wielką wagę trzeba przywiązywać do ich znaczenia i poprawności doboru materiału faktograficznego. Tą problematyką zajmuje się faktografia, obejmująca dwa rodzaje materiałów w zależności od źródeł ich wykorzystania, to jest materiały pierwotne i wtórne. Zajmuje się ona faktami od strony ich cech, koncentrując uwagę na tych, które są ważne i charakterystyczne dla celu i zakresu badania, wyników, czyli na tych, bez których fakt przestaje się dla badacza liczyć.

W odniesieniu do **faktów podstawowych**, stanowiących **materiał pierwotny**, gromadzenie ich jest wynikiem bezpośrednich zabiegów badacza. Z punktu widzenia oceny zgromadzonych faktów i dalszej interpretacji, ten bezpośredni kontakt ze środowiskiem pozwala nie tylko na czerpanie danych, poznawanie jego charakterystycznych cech, wnikanie w jego głębię i wybór na tym tle właściwej metody, ale również poprzez wszechstronne widzenie faktów prowadzi badacza jakoby do zastanowienia i intelektualnego panowania nad nimi. Dostarczenie tych elementarnych danych opiera się na następujących czynnościach: **postrzeganiu, obserwacji, próbach i doświadczeniu.**

Postrzeżenie – inaczej percepcja – to odczucie przedmiotów lub zjawisk, które ma różne znaczenie, zmieniające się wskutek motywów postępowania, zainteresowania czy też stanu zdrowia. Polega ono na uchwyceniu zmysłami, to jest na spostrzeżeniu faktów dokonanych (przedmiotów, zdarzeń i zmian zachodzących w zjawiskach, przedmiotach, zdarzeniach) bez poprzedniego celowego nastawienia uwagi. Stąd też spostrzeżenia mają charakter subiektywny, a jako takie mogą fałszywie percypo-

wać, rodząc złudzenia i halucynacje. Postrzeganie z tego też względu musi podlegać trzeźwej ocenie faktów rzeczywistych i ich konfrontacji⁶.

Obserwacja to proces uważnego i celowego rejestrowania zjawisk. To planowe, zamierzone spostrzeganie w celu znalezienia odpowiedzi na z góry postawione pytanie. Obserwacja jako taka to proces uważnego i celowego rejestrowania zjawisk. Musi ona spełniać pewne warunki, a mianowicie: celowość – z punktu widzenia tematu – wykonywalność, dokładność, ciągłość, ekonomiczność i właściwa organizacja. Ostatecznym wynikiem obserwacji są fakty, czyli dane. Obserwacja może być bezpośrednia, to znaczy opierać się na naszych odczuciach zmysłowych, lub też pośrednia, która ma miejsce wówczas, gdy musimy posługiwać się przyrządami technicznymi. Ze względu na stopień aktywności badacza obserwacja może być bierna – to jest nie wiąże się z reakcją – lub twórcza, to jest taka, która powoduje proces kojarzenia i wnioskowania⁷. Każda więc obserwacja twórcza jest jednocześnie pogładową selekcją i klasyfikacją faktów, na których podkładzie buduje się hipotezy robocze. Poziom obserwacji jest zróżnicowany. Jest on wynikiem żądanej precyzji badań, która z kolei zależy od celu, rodzaju i ilości dysponowanych środków.

Próba – to proces umyślnie wywołany w warunkach produkcyjnych bez powtórzeń i bez stawiania odpowiednich warunków. Ma miejsce wówczas, gdy wiedza o pospolitych procesach życia nie zawiera danych, ze zjawisk niezależnych od nas wprowadzamy pewne zmiany, aby przekonać się poprzez spostrzeżenia i obserwacje, jaki będzie ich skutek. Z punktu widzenia wartości naukowej próby udzielają wielu ciekawych informacji w sposób szybki i nieskomplikowany. Wyciąganie z nich wniosków powinno być jednak ostrożne, a nie pochopne⁸.

Doświadczenie (eksperyment) to badanie (metoda badań) polegające na wywołaniu badanych zdarzeń w określonych i kontrolowanych warunkach w celu przeprowadzenia obserwacji, poznania zdarzeń i określenia ich przebiegu. Umożliwia badanie przez stworzenie jednakowych warunków dla wszystkich czynników z wyjątkiem badanych, pozwalając przez to ujawniać kwestie niezależności lub zależności oddziaływań. Jest ono usystematyzowaną obserwacją, czyli połączeniem naszego świadomego działania (pierwsza faza) i obserwacji (druga faza). Przeprowadzenie go jest na ogół bardzo długie i dlatego powinno być bardzo dokładnie przemyślane. Winno ono być tak ułożone, aby dawało materiał nie tylko na

⁶ Tamże, s. 71–72.

⁷ Por. tamże, s. 72–73.

⁸ Por. tamże, s. 73–74.

określony temat, ale także tematy pokrewne, o ile to ograniczy się oczywiście tylko do nieznacznego poszerzenia eksperymentu⁹.

Zupełnie odmiennie od materiałów pierwotnych, bo pomocnicze znaczenie, mają **materiały wtórne**. Stanowią je fakty uzyskiwane dzięki informacji i dokumentacji naukowej gromadzącej wyniki obserwacji i eksperymentów innych badaczy. Nie oznacza to jednak, zwłaszcza gdy są rejestrowane starannie przez wiele lat, iż nie są cennym tworzywem dla wielu badań naukowych i to o wielkiej wadze poznawczej. Są nimi: **materiały statystyczne, archiwalne, protokoły, świadectwa, instrukcje, ankiety, monografie, spekulacje naukowe i literatura**. Jako takie wymagają zwrócenia większej uwagi na pełnione role w toku badań.

Materiały statystyczne to umiejętnie i celowo zebrane na podstawie zdarzeń realnych materiały w wyrazie liczbowym, poddane następnie przeróbce za pomocą metod statystycznych. Wybór materiału statystycznego powinien opierać się na rachunku prawdopodobieństwa, czyli odbywać według zasad gry losowej. Oznacza to, iż powinien być dokonywany z jednakową szansą wylosowania w odniesieniu do całej masy zdarzeń, które jednocześnie winny być możliwie podobne do siebie. Powyższe powoduje, iż przy badaniach wykorzystujących materiał statystyczny musimy liczyć się z brakiem ścisłości wniosków, to znaczy, że wartość badanej cechy będzie się wahała raz w tę, raz w inną stronę. Zgromadzenie liczniejszego materiału, obejmującego z konieczności coraz większe terytoryja badań, powoduje wielką niepewność przy przenoszeniu wartości prawdopodobnych z faktów zauważonych, na nie zawsze zauważone. Mała ilość oznaczeń natomiast, może okazać się za małą do wyrównania dostatecznie przypadkowych składników wahań. W tej sytuacji rodzi się kwestia konieczności rozstrzygnięcia – czy lepiej będzie rozszerzać zakres badań szukając dokładniejszego wyrównywania przypadkowych składników wahań, a więc wprowadzać więcej istotnych odchyień, czy też odwrotnie – lepiej będzie, rezygnując z dużej liczebności, zyskiwać na jednorodności materiału badawczego. Rozległość terenu badań zależy także, o czym trzeba pamiętać, od jego jednolitości, warunków ekonomicznych, przyrodniczych, a także psychicznych ludzi.

O tym czy materiał jest dostatecznie liczny i dostatecznie dobrze wylosowany świadczy jego sensowność, a także odzwierciedlanie przez niego prawidłowości i sugestii co do związków przyczynowych. Gdy to nie ma miejsca, materiał należy weryfikować albo też założyć, że jest nieod-

⁹ Por. tamże, s. 74–75.

powiedni i poszukiwać nowego, a jeśli i on dostarczy wniosków sprzecznych z sensem, należy uznać istnienie związków dotychczas nie wykrytych, które zostały pominięte w rozumowaniu¹⁰.

Materiały statystyczne, będąc efektem obserwacji statystycznych, podaje się analizie struktury, współzależności i dynamiki zjawisk i procesów, które one opisują. Prowadzi się ją najczęściej przy zastosowaniu metod statystyki opisowej, która pozwala na dokonanie rozkładów empirycznych, a na ich podstawie przeprowadzenie charakterystyk opisowych oraz wykreślenie grafiki rozkładów badanych zjawisk i procesów. Na podstawie dostępnych materiałów statystycznych możliwe jest także przeprowadzenie różniczkowania statystycznego, prowadzącego do szacowania parametrów oraz weryfikacji hipotez¹¹.

Materiały archiwalne to materiały zawierające dane będące źródłem faktów już zaszłych. Mają one duże znaczenie jako materiał do badań, dotyczą bowiem faktów, które istotnie miały miejsce, a podając dane formalne, umożliwiają patrzenie na te zaszłości z punktu widzenia osiągnięć innych nauk. Pozwalają one wyrobić sobie realne sądy o danej gałęzi wiedzy na podstawie jej stadiów rozwojowych i praw¹².

Protokoły, świadectwa, instrukcje to materiały, które podobnie jak materiały archiwalne mają znaczenie dokumentalne, z tym że poza stroną formalną bardzo często wnoszą szereg okoliczności poznawczych oświetlających nieraz dość szeroko badane zagadnienia. Szczególnie pożyteczne są tzw. *protokoły polustracyjne*, które noszą charakter analizy i oceny działalności za pewien okres, a także instrukcje, które stanowią specjalny rodzaj dokumentów dotyczących nie faktów dokonanych, ale pożądaných, i wskazują przy tym drogę zmierzającą do tego celu. Protokoły, świadectwa i instrukcje to dokumenty naświetlające istniejące stosunki i układy rozpatrywanych sytuacji. Jako takie mają one charakter komentarzy rzeczowych do tych sytuacji¹³.

Ankiety to zbiory pytań mające dostarczyć informacji na interesującą badacza temat, ale niekoniecznie ankietowanego. Sprzyjającą sytuacją jej zastosowania jest zainteresowanie – lecz niezbyt emocjonalne – zarówno ze strony badacza, jak i ankietowanego. Ankieta jest niczym innym, jak zetknięciem cech badacza z subiektywnymi na ogół poglądami

¹⁰ Por. tamże, s. 81–83.

¹¹ Por. A. Ł u s z n i e w i c z, *Statystyka nie jest trudna. Metoda różniczkowania statystycznego*, PWE, Warszawa 1998, s. 9–13.

¹² Por. W. Pytkowski, *Organizacja badań...* s. 82–83.

¹³ Por. tamże, s. 83–84.

ankietowanego, o ile bowiem badacz szuka prawdy, to ankietowany dostarcza mu materiału najczęściej nie stosując kryteriów obiektywnych, ale przedstawia w nich często swój emocjonalny, negatywny lub pozytywny stosunek. Zestawy pytań ankiety (kwestionariusza) powinny być takie, aby odpowiadający znajdował dane ze stanu faktycznego w różnego rodzaju zapiskach, w pamięci, wrażeniach i obserwacjach. Skuteczność ankiety jest obwarowana szeregiem warunków, a mianowicie: poufnością, prostotą i małą ilością pytań, a także odpowiednio dobraną jednolitą populacją, od której mamy prawo oczekiwać odpowiedzi na badanie słuszności skuteczności badanych zabiegów¹⁴.

Monografie to opracowania, opisy pojedynczej jednostki lub zespołu jednostek, z uwzględnieniem ich cech jako ograniczonej jedności. Celem monografii jest poznanie opisywanego obiektu poprzez opisanie jego właściwości indywidualnych. Pozwala ona nie tylko na opis, ale również na wniknięcie w szczegóły, poznanie wzajemnego oddziaływania na siebie poszczególnych elementów, a nawet wyodrębnienie i określenie związków przyczynowych. Monografia nie daje jednak podstaw do uogólnień, ale daje możliwość poznania związków przyczynowych, a zwłaszcza ustalenia rozwiązań wyróżniających się (dodatnio bądź ujemnie) oraz określenia podstaw tego stanu, a przez to toruje drogę poznaniu. Monografia ma prawo i powinna posługiwać się tablicami statystycznymi i statystyką w ramach pozwalających na osiągnięcie tym sposobem informacji dotyczących całości objętej monografią. Nie ma więc w tym zakresie żadnych przeciwwskazań, monografia bowiem jest procedurą badawczą całości, a statystyka narzędziem pozwalającym w sposób obiektywny mierzyć zachodzące zjawiska, a także ustalić prawidłowości ich w odniesieniu do masy, podczas gdy monografia pozwala ustalić okoliczności, w których te prawidłowości występują. Monografia pozwala zapoznać się wstępnie z obiektami przyszłych badań i postawić hipotezy robocze, tworzy więc także grunt do badań masowych¹⁵.

Spekulacja to traktowanie rzeczywistości z punktu widzenia apriorycznych zasad ogólnych, opartych na dociekaniach abstrakcyjnych, nie liczących się z rzeczywistością, doświadczeniem, nie operujących empirycznymi metodami, lecz tylko siłą czystego rozumu. Na podstawie intuicji badacz nie kieruje się tylko wagą zebranych dowodów źródłowych, ani też obiektywną wymową faktów, często bardzo skąpą i wieloznaczną, lecz przede wszystkim intuicyjną wizją odtwarzanej przeszłości, to jest

¹⁴ Por. tamże, s. 84–87.

¹⁵ Por. tamże, s. 87–88.

wyobrażeniami. Spekulacja operuje więc nie danymi bezpośrednimi, lecz wyobrażeniami, pojęcia są uzyskiwane na różnych drogach i poziomach świadomości. Stąd też wyobrażenia mogą mieć charakter odtwórczy, gdy wskrzeszają dawne osiągnięcia bez wprowadzania do nich zasadniczych zmian. Technika dochodzenia spekulacyjnego do wyobraźni polega na ustaleniu dowolnych podstawowych założeń, z których następnie należy wyciągnąć wnioski, traktując je jako reguły, i na ich podstawie tłumaczyć wszystko, co wymaga wyjaśnienia. I tak, gdy zwrócą naszą uwagę powtarzające się okoliczności, stawiamy jakąś hipotezę, zamiast doszukiwać się prawdziwej przyczyny ich źródła. Spekulacja, ku której nachyla się ludzkie myślenie, wyzwała często twórcze koncepcje, które są źródłem inicjowania badań naukowych. Ma to jednak miejsce, gdy opiera się na dobrej znajomości dotychczasowego stanu wiedzy, na gruntownej znajomości praw naukowych. Wówczas może się stać przewidywaniem naukowym, czyli tym, co ma zaistnieć¹⁶.

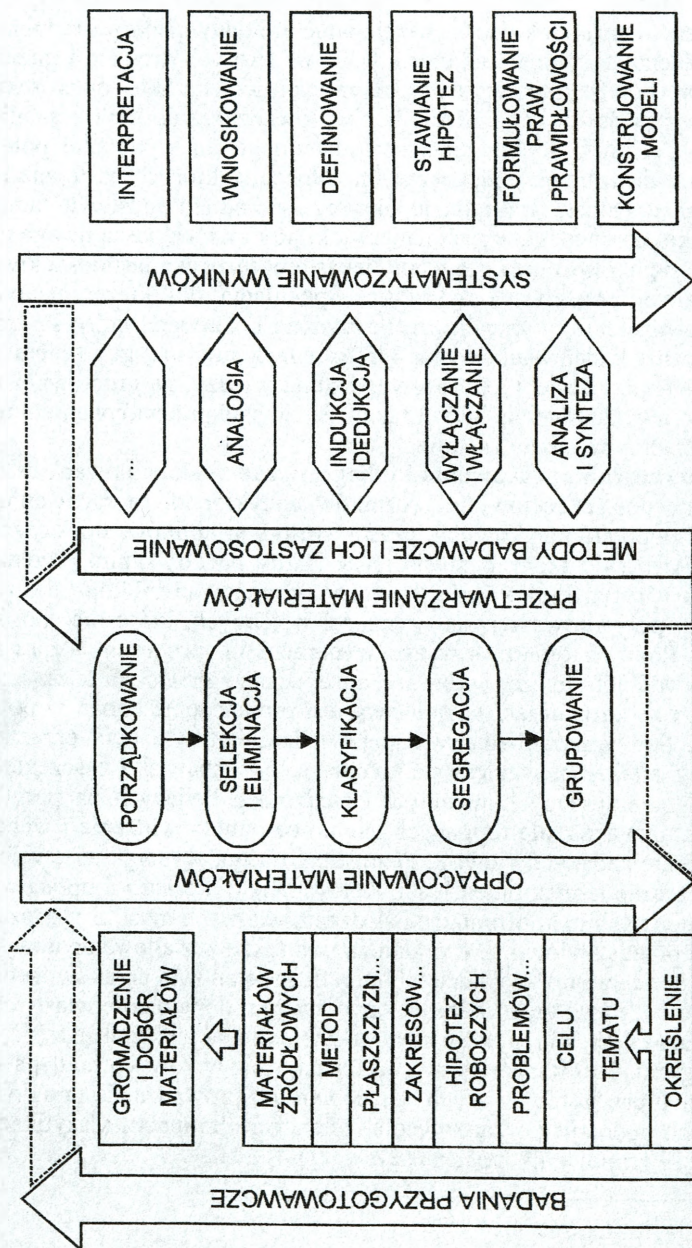
Literatura i opracowania bibliograficzne to skumulowana w zapisie wiedza w postaci esejów, podręczników, encyklopedii, opracowań naukowych i popularnonaukowych, czasopism (kwartalników, miesięczników, dzienników), do których musi sięgać każdy badacz zanim przejdzie do twórczej pracy. Studiowanie literatury i opracowań bibliograficznych to ten etap przygotowawczych czynności wstępnych, które nie sposób pominąć. Pozwala on towarzyszyć wydarzeniom, procesom i zjawiskom, wskazywać ich genezę, podawać konsekwencje zjawisk, a także i ostrzegać. Rzeczą zrozumiałą i konieczną jest prowadzenie badań w powiązaniu i na tle wyników badań w danej dziedzinie otrzymanych przez innych badaczy, a także ze względu na kompleksowość zjawisk i znaczenie czynników towarzyszących w innych dziedzinach będących na peryferiach danych rozważań, ale mogących dać nowe punkty widzenia i wzbogacić oświetlenie badanych zjawisk. Poznanie nowego, wymaga więc wchłonięcia uprzednio jednak przeszłości. Korzystanie z literatury i opracowań bibliograficznych to konfrontacja i śledzenie własnych myśli z rozważaniami w nich przedstawionymi, a w ślad za tym także kształtowanie nowych sądów. Literatura i opracowania bibliograficzne stanowią przez swoje oddziaływanie podstawę wykształcenia zawodowego, dopełnienie własnych doświadczeń i dociekań, a także czynnik zapładniający i inspirujący¹⁷.

Zgromadzony materiał w postaci faktów naukowych podlega w sferze badań przygotowawczych opracowaniu. Sprowadza się ono do następujących operacji: porządkowania, selekcji i eliminacji, klasyfikacji, segregacji i grupowania (*schemat 2*).

¹⁶ Por. tamże, s. 89–92.

¹⁷ Por. tamże, s. 92–101.

Logika dociekań badawczych i metody ich realizacji

Opracowanie własne na podstawie: W. Pytkowski, *Organizacja badań i ocena prac naukowych*, PWN, Warszawa 1995.

2.2. OPRACOWYWANIE MATERIAŁÓW

2.2.1. Porządkowanie

Porządkowanie to rozważne działanie skierowane na zebrane fakty, przyporządkowujące je z góry ustalonym dezyderatom pojęciowym, tak aby było możliwe posegregowanie ich według grup, których granice stanowią zakresy tych pojęć. Oznacza to jednocześnie, iż mimo ustalenia kryteriów zbierania danych wymaga ono doglądu, który zapewniłby operowanie masą faktów i jej badanie, a także uczynienie przedmiotem badań jakiejś zbiorowości elementów wyróżnionych przez wskazanie jakiejś wspólnej, im tylko przynależnej cechy – czyli mówiąc inaczej pewnej próby o mniej lub bardziej określonej populacji generalnej. Jest to możliwe przy bliższym poznaniu materiału, gdyż to wówczas zarysowują się w naszym umyśle jakieś zasady jego uporządkowania, które ułatwiają wybór szczegółowych kryteriów i metod podziału przez odpowiednią segregację ujawnionych cech.

2.2.2. Selekcja i eliminacja

To czynności badawcze polegające na uzyskiwaniu materiału do badań. Celowość i skuteczność pozyskiwania materiału badawczego wymaga odwołania się do selekcji polegającej na eliminacji faktów, które uznajemy za nieprzydatne do naszych badań. Dokonując tych działań trzeba się wystrzegać popełnienia błędów, a mianowicie:

- aby zbyt ostra selekcja nie eliminowała faktów, które można by uznać jeszcze za prawdziwe, zubożając przez to materiał badawczy uzyskany nieraz wielkim kosztem;

- żeby nie uznawać za prawdziwe tych faktów, które powinny być odrzucone, a przez to wprowadzać elementy przypadkowości, które mogą zaciemniać lub wypaczać sens badań.

Eliminacja zależy w dużej mierze od celu badania. Stosujemy ją bardzo ostrożnie, gdy celem ma być statystyczne przedstawienie pewnego stanu rzeczy. W przypadku natomiast, gdy celem naukowo-badawczym jest poszukiwanie praw, reguł, zależności, eliminacja nie musi być zbyt ostrożna ze względu na potrzebę powszechności występowania pewnych zjawisk. Punktem wyjścia eliminacji jest zawsze wyodrębnienie z okreś-

lonego zbioru faktów uznawanych przez badacza za nieistotne. Błądność lub słuszność eliminacji będzie zależna od wykazania przez nią słusznego lub też błędnego uznania pewnych cech za ważne, a innych za drugorzędne. Stąd też jej rezultaty winny być dostępne kontroli empirycznej¹⁸.

2.2.3. Klasyfikacja i segregacja

To kolejno po sobie następujące, a jednocześnie związane ze sobą badania przygotowawcze. Klasyfikacja polega na podziale jakiegoś obszaru podmiotów lub zjawisk na podzbiory według z góry przyjętej zasady, natomiast segregacja – na wyodrębnieniu z punktu widzenia niejednorodności.

Metoda klasyfikacji polega więc na procesie rozkładania i analizowania, natomiast segregacja na syntezującym opisie zebranych, luźno ułożonych faktów.

Celem klasyfikacji jest uporządkowanie faktów według określonych klas ilościowych i jakościowych. Proces ten może napotykać w swej realizacji na szereg trudności, ze względu na niewyraźne zdefiniowanie granic klasowych, obarczenie faktów błędem wskutek niedoskonałości metod i technik badawczych, nieuwzględnienia elastyczności kryteriów podziału, niemożności ustalenia niekiedy kryteriów jakościowych, a często i ilościowych, oraz niedostosowania do konkretnych zbiorów granic klas i precyzji podziału¹⁹.

2.2.4. Grupowanie

Grupowanie to działanie polegające na tworzeniu szerszej konstrukcji poprzez kolejne łączenie ze sobą jednoznacznie określonych zjawisk i rzeczy. Jest ona tym etapem przy badaniu skomplikowanych zjawisk, które uprzednio zostały poddane rozbiorowi na podstawowe elementy, a następnie dokładnie zbadane. Mamy więc tutaj do czynienia z dwoma etapami poznania, a mianowicie z syntezą poprzedzoną analizą.

Grupowanie faktów jest niezwykle ważną czynnością badawczą. Trzeba więc pamiętać, że istota grupowania polega na możliwości wyodręb-

¹⁸ Por. tamże, s. 103–105.

¹⁹ Por. tamże, s. 106–107.

nienia typu, który byłby reprezentantem całości. Będzie on tym wierniej spełniał swoją rolę, im bardziej indywidualne fakty wchodzące w skład grupy będą do siebie zbliżone. Najlepsza byłaby sytuacja, w której poszczególne fakty pod względem badanej cechy byłyby prawie jednakowe, a jeśli taka sytuacja nie ma miejsca, to żeby stanowiły one przewagę – przy czym im przewaga zbliżonych faktów będzie większa, tym reprezentacja grupy będzie bardziej miarodajna.

Grupowanie, mimo swej wagi, nie ma jeszcze teoretycznie opracowanych dokładnych metod. Spośród podjętych prób ich opracowania wskazać trzeba:

1. **Metodę Czekanowskiego**, polegającą na grupowaniu podobnych odpowiedników w grupy na zasadzie podobieństwa cech. Wyznaczenie podobieństwa polega zaś na skonstruowaniu tzw. *tablic różnic*, co powoduje, iż jest to metoda bardzo pracochłonna;

2. **Metodę Steinhausa**, który podał sposób łączenia w grupy osobników podobnych pod względem cech rozpatrywanych za pomocą tzw. *dendrytu wrocławskiego*, opracowanego na zasadzie naturalnej stabilizacji wzajemnych stosunków. Miał on mimo ogólnego znaczenia nikłe zastosowanie. Nie znalazł również zastosowania w badaniach ekonomicznych. Użyteczność swoją ujawnił dopiero po wprowadzeniu odpowiednich uzupełnień, które zaczęły gwarantować jego adekwatność, a mianowicie uwzględniono wzajemne wagi, których wartość przyjmuje się jako wartość bezwzględna współczynników korelacji cząstkowej między poszczególnymi cechami a cechą wiodącą. Sposób powyższy nadaje się do przypadków, gdy cechy wyodrębnione łączą mniej więcej stałe proporcje.

3. **Metodę Pytkowskiego** (1960), który opracował tzw. *dendryt poznański (ważony)*, który jest dostosowany do badań ekonomicznych. Ma on znaczenie ogólne i można go stosować we wszystkich wypadkach.

2.3. METODY BADAWCZE I ICH ZASTOSOWANIE

2.3.1. Przetwarzanie materiałów

Zebrany i uporządkowany materiał umożliwia w kolejnym kroku badawczym przejście do następnego etapu, to jest do etapu zastosowania metod badawczych. Wyróżniamy w nim dwa podetapy: pierwszy – przetwarzanie materiałów i drugi – systematyzowanie wyników.

Przetwarzanie materiałów²⁰ ma na celu ocenę i wyważenie znaczenia faktów i ich powiązań. Etap ten przez bezpośredni kontakt z faktami prowadzi do następnego etapu badań, to jest do systematyzowania wyników.

Przetwarzanie materiałów opiera się na rozbiórce jakiegoś złożonego przedmiotu czy pojęcia na części składowe albo na łączeniu prostych pojęć, względnie prostych zdarzeń celem osiągnięcia wyników złożonych. Są to więc najogólniejsze metody przetwarzania materiału. One to, określone w kolejności mianem analizy i syntezy, wchodzi, względnie mogą wejść do wszystkich innych metod, to jest wyłączenia i włączania cech, indukcji i dedukcji, analogii czy też rozumowania statystycznego.

2.3.1.1. Analiza

Analiza²¹ to operacja myślowa, będąca metodą badania naukowego polegającą na rozłożeniu badanej całości (faktu, zjawiska, procesu, przedmiotu) na części składowe i badaniu każdej części osobno lub na wykryciu składników albo na myślowym rozczłonkowaniu za pomocą logicznej abstrakcji. Jest to więc postępowanie od prostego do złożonego, od znanego do nieznanego. Rozróżnia się analizę elementarną, przyczynową i logiczną.

Analiza elementarna (opisowa) uwidacznia się przy rozkładzie przedmiotu badań na elementy bez dopatrywania się między nimi wzajemnych stosunków. Ma ona samoistną wartość praktyczną i jest zabiegiem przygotowującym do analizy przyczynowej.

Analiza przyczynowa (funkcyjna) polega na rozkładaniu przedmiotu badań na części składowe, ze zwróceniem uwagi na związki między tymi składnikami.

Analiza krytyczna polega natomiast na rozkładaniu złożonych przedmiotów badań na ich części składowe, z uwzględnieniem ich stosunków logicznych.

²⁰ Por. tamże, s. 111–112.

²¹ Por. tamże, s. 112–113.

2.3.1.2. Synteza

Synteza²² to operacja myślowa polegająca najogólniej na składaniu, zestawianiu, ujmowaniu czegoś jako całości, odtwarzaniu na podstawie wyników analizy. Synteza to łączenie różnych pojęć w jedno i poszczególnych części w jedną całość. Opiera się ona w znacznym stopniu na kojarzeniu. Rozróżnia się syntezę elementarną i syntezę przyczynową.

Synteza elementarna polega jak gdyby na odwróceniu analizy, to znaczy obejmuje ona te same czynności, w tej samej kolejności, lecz w kierunku odwrotnym. Jako taka ma ona znaczenie podrzędne i jest niczym innym, jak jedynie sprawdzaniem analizy.

Synteza przyczynowa jest natomiast syntezą właściwą. Stwarza ona pomost między poprzednikiem a następnikiem (np. w eksperymencie czy w doświadczeniu). Składniki uzyskane na drodze tego rodzaju analizy są dla niej tylko surowym materiałem do dalszych badań. Podąża ona innymi drogami aniżeli analiza i na tym polega jej twórczy charakter, bowiem przez długie i splecione drogi rozważań – a nie poprzez powroty tą samą drogą i tylko scalanie rozproszonych cząstek – dochodzi do nowych, całkiem nieoczekiwanych wyników. Synteza wchłania więc jak gdyby w siebie napotkane problemy i ujawnia je jako zsumowane doświadczenia.

Synteza jest także typem myślenia.

2.3.1.3. Wyłączanie i włączanie cech

Wyłączanie i włączanie cech²³ – to dwie zespolone ściśle ze sobą metody badawcze.

Wyłączanie (abstrahowanie) to takie postępowanie, w toku którego, z jakiegoś złożonego wyobrażenia lub z większej ilości wyobrażeń, zostaną zatrzymane pewne składniki jako elementy danego pojęcia, a reszta zostanie wydzielona. Rozróżniamy wyłączanie odosobniające (abstrahowanie izolujące) i wyłączanie uogólniające (abstrahowanie generalizujące).

Wyłączanie odosobniające, będące wstępem do wyłączania uogólniającego, polega na tym, że z jakichś złożonych zjawisk oddziela się jeden lub więcej składników i poddaje je badaniu.

²² Por. tamże, s. 113–115.

²³ Por. tamże, s. 115–117.

Wyłączanie uogólniające zasadza się natomiast na tym, iż pomija ono cechy indywidualne zjawisk czy też pojęć, a wybiera wspólne dla całej grupy i podnosi je do godności cech, które obejmują wszystkie osobniki wspólnie.

Różnica zewnętrzna między wyłączeniem odosobniającym (izolującym) a wyłączeniem uogólniającym (generalizującym) ujawnia się w tym, iż wyłączenie odosobniające może się ograniczyć do jednego przedmiotu, a wyłączenie uogólniające wymaga wielkiej ilości przedmiotów dla uogólnienia stosunków.

Wyłączanie cech może być realizowane różnymi sposobami (metodami). Są nimi: *izolacja myślowa*, *statystyka tabelaryczna*, *statystyka matematyczna*, *metoda kalkulacyjna* oraz *metoda doświadczalna*.

Izolacja myślowa polega na wyłączeniu w myśli wpływu wszystkich innych czynników na badania zmienne, prócz jednego.

Statystyka tabelaryczna polega na tworzeniu ze zgromadzonego materiału grup osobników podobnych do siebie i znajdujących się w jednokowych warunkach.

Statystyka matematyczna bada współzależności matematyczne.

Metoda kalkulacyjna zakłada rachunkowo w badaniach jedynokowość warunków, oprócz jednego czynnika, który był badany.

Metoda doświadczalna polega na zestawieniu warunków badań w doświadczeniach naukowych, wyłączając wpływ wszystkich czynników prócz badanego.

Współczynniki to ustalone naukowo wielkości, za których pomocą sprawdzamy różne wymiary cech do jednakowej podstawy przeliczeniowej.

Odwrotnością wyłączania cech jest ich **włączanie**. Nie jest to jednak prosta odwrotność, droga odwrotna bowiem odbywa się w inny sposób, to znaczy, iż niekoniecznie włączamy do pojęcia stworzonego przez abstrahowanie te cechy, które wydzieliśmy. Włączanie może przybierać postać zespalania lub specyfikacji.

Zespalanie to włączanie będące odwrotnością wyłączania odosobniającego i polegające na tym, że bada zmiany, które powstają przez połączenie cech uprzednio wyizolowanych, z innymi elementami otrzymanymi za pomocą podobnego wyłączania.

Specyfikacja to włączanie będące odwrotnością wyłączania uogólniającego, której zadaniem jest znalezienie przez porównanie tych składników pojęciowych, które się ukazują do tworzenia gatunków i rodzajów. Jako taka jest więc ona najważniejszym środkiem pomocniczym klasyfikacji, przyczynia się bowiem do systematycznego uporządkowania pojęć.

Włączanie i wyłączanie cech jest jako metoda badawcza przykładem analizy i syntezy pozwalającej myśleć abstrakcyjnie, a więc odrywać się od cech drugorzędnych i wyodrębnić to, co istotne, dając w konsekwencji umysłowi ludzkiemu możliwości obejmowania coraz rozleglejszego i pełniejszego zakresu wiedzy.

2.3.1.4. Indukcja i dedukcja

Indukcja i dedukcja są funkcjami myślenia. Polegają one na wnioskowaniu, przy czym przy indukcji przesłanki wynikają z wniosku, a przy dedukcji konkluzja wynika z przesłanek. Indukcja jest odpowiednikiem empirycznej metody badawczej (sprawdzenie twierdzenia opiera się na doświadczeniu), a dedukcja – racjonalistycznej metody badawczej (opiera się bowiem na przyjęciu z góry tzw. pewników i rozwijaniu ich logicznych następstw). W życiu na ogół posługujemy się jedną i drugą metodą. Na kanwie powiązań indukcji z dedukcją, z jednej strony rzeczywistość stawia zagadnienia, z drugiej zaś teorie poddaje się sprawdzeniu przez rzeczywistość. Podstawą indukcyjnych badań jest często synteza, która powstała w naszej świadomości spowodowana obserwacją, natomiast dedukcja posłużyła do postawienia problemu, który dopiero będzie zbadany w drodze indukcyjnej.

Indukcja i dedukcja – będąc podstawowymi metodami badania, przy jednoczesnym posługiwaniu się nimi – powodują to, iż badania zyskują na wiarygodności. Jeśli indukcja jest dobieraniem racji do następstw, a zarazem tłumaczeniem przyczyn je wywołujących i dowodzeniem, że wypowiedziana racja jest słuszna, to dedukcja jest wnioskowaniem przechodzącym od racji do następstwa. Indukcja buduje więc racje, czyli to, co wynika z czegoś, na których ta dedukcja snuje swe wnioski przechodząc od racji do następstwa – a więc tego co wynika. Bez indukcji nie byłoby postępu wiedzy ludzkiej, ale dawałby on nikłe wyniki bez dedukcji.

Mówiąc o indukcji i dedukcji nie można wskazywać przewagi jednej nad drugą. Są to metody przeciwstawne sobie, ale jednocześnie komplementarne i się dopełniające. Nie ma indukcji bez dedukcji, jak i dedukcji bez indukcji. Stąd też każde rozumowanie konstruktywne składa się na przemian z indukcji i dedukcji. Nie można opierać się tylko na indukcji, nie mamy bowiem dość obfitych i ścisłych spostrzeżeń i doświadczeń, by rozstrzygnąć pewne zagadnienia, jak również nie można opierać się wyłącznie na dedukcji, bo stracilibyśmy łączność ze światem rzeczywistym, przez co wyniki byłyby zawodne.

Indukcja

Indukcja²⁴ (z łac. *inductio* – naprowadzanie) jest wyrażeniem wieloznacznym, obejmującym swym pojęciem empiryczne metody dociekań naukowych, jak również pewnych form wnioskowania dedukcyjnego (tj. indukcji matematycznej i indukcji zupełnej). Indukcja w szerokim znaczeniu metody empirycznego przechodzenia od znanego do nieznanego, od szczegółu do ogółu, od jedności do zbioru, od analizy faktów do ich uogólnienia, obejmuje indukcję w ścisłym znaczeniu, tj. *indukcję enumeracyjną, indukcję eliminacyjną*, wnioskowanie przez analogię, rozumowanie statystyczne oraz tzw. *indukcję naukową*²⁵.

Indukcję enumeracyjną²⁶ stanowi wnioskowanie, w którym zdanie stwierdzające jakąś ogólną prawidłowość uznaje się jako wniosek na podstawie uznanych zdań jednostkowych, stwierdzających poszczególne – jakkolwiek nie wszystkie – przypadki tej prawidłowości, a w konsekwencji uogólnia się wiedzę o jednostkowych znanych przypadkach na wszystkie możliwe, jeszcze nieznanne przypadki. Jest to indukcja potoczna, tradycyjna (Arystoteles), oparta na wyliczaniu, tzn. na przypisywaniu pewnej cechy jakiejś określonej ilości egzemplarzy po to, by odnieść ją dla wszystkich, do całego zbioru.

Indukcja eliminacyjna – nazywana także regulującą (F. Bacon) – to wnioskowanie, w którym jedną z przesłanek jest alternatywa zdań ogólnych, inne zaś przesłanki są zdaniami obalającymi wszystkie człony tej alternatywy z wyjątkiem jednego, wnioskiem zaś jest ten jeden nie obalony przez przesłanki tron alternatywy. Indukcja eliminacyjna zakłada odwracalność twierdzeń, co stanowi, iż jest ona indukcją istotną, a więc zakładającą równoczesność występowania cech oraz odwrotność twierdzeń (każdemu A towarzyszy B i każdemu B towarzyszy A).

Indukcyjna tabela stopni (tabela obecności i nieobecności), określając nasilenie jakiejś cechy, zaleca wzmocnienie, przyspieszenie rozumowania indukcyjnego przez wyszukiwanie faktów negatywnych, tzn. mogących zaprzeczyć przychodzącym na myśl uogólnieniom oraz kładzie nacisk na

²⁴ Por. *Mała encyklopedia logiki*, Ossolineum, Wrocław 1970, s. 86–87.

²⁵ Por. J. S e m k o w, S. Ż u r a w i c k i, *Elementy metodologii nauk ekonomicznych*, PWE, Warszawa 1969, s. 83.

²⁶ Por. J. M a j k a, *Metodologia nauk teologicznych*, Wyd. Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna, Wrocław 1981, s. 53–60; W. P y t k o w s k i, *Organizacja badań...* s. 120–125; *Wstęp do metodologii ekonomii*, red. O. Tenzer, Ossolineum, Wrocław 1979, s. 42–50.

porównywanie danych zarówno tych, w których badana własność występuje, jak i tych, w których tego współwystępowania się nie dostrzega. Zwraca ona także uwagę na współzmaganie (współwzrost) i współslabnięcie występowania badanych cech. Oznacza to, iż trzeba gromadzić dane nie tylko te, które są poszczególnymi przypadkami poszukiwanego uogólnienia, lecz również dane przeczące temu uogólnieniu.

Indukcją, to jest wnioskowaniem prowadzącym do wykrycia związku przyczynowo-skutkowego danego zjawiska, jest indukcja oparta na tzw. kanonach J.M. Milla²⁷ o ograniczonej obecnie heurystyce, którymi są:

- 1) metoda zgodności;
- 2) metoda różnicy;
- 3) metoda zmian towarzyszących;
- 4) metoda zgodności i różnicy;
- 5) metoda reszt.

Metoda zgodności polega na wyodrębnieniu czynnika, który występował w każdym wypadku, ilekroć dane zdarzenie miało miejsce. Jest to metoda powszechnie stosowana, chociaż nie jest ona pewnym sprawdzeniem przyczynowości ze względu na możliwości równoległego oddziaływania oddzielnie lub zespołowo innych czynników. Z kolei **metoda różnicy** polega na wyodrębnieniu czynnika, który jeśli się znajdzie w zespole okoliczności, to określone wydarzenie następuje, a jeśli nie ma go – to nie. Natomiast **metoda zgodności i różnicy** sprowadza się w swej istocie do określenia, przy identyczności okoliczności, czy między faktami istnieje prosty związek współlistnienia. **Metoda zmian towarzyszących**, służy zaś do wyodrębnienia czynnika, którego zmienność wywołuje równoległe (równocześnie) zmienność skutku. Ostatnia ze wskazanych metod – **metoda reszt** – mówi, iż jeżeli zawsze fakt drugi następuje po pierwszym, to pierwszy poprzedza drugi.

²⁷ Por.: J. M a j k a, *Metodologia badań...* s. 55; W. P y t k o w s k i, *Organizacja badań...* s. 122–123.

Dedukcja

Dedukcja²⁸ – jako metoda – to dobór i układ czynności naukowych zmierzających do zbudowania systemu dedukcyjnego, to jest do formułowania, rejestrowania i porządkowania aksjomatów (pewników, prawd niezbitych) i definicji oraz wywodzenie z nich twierdzeń.

Dedukcja jest przechodzeniem z jakiejś racji do następstw i jako taka znajduje uzewnętrznienie w następujących sposobach przekształceń, które stają się jednocześnie formami dedukcji:

1. Przechodzenia od stosunków ogólnych między zjawiskami do poszczególnego wypadku;
2. Przechodzenia od pojęcia ogólnego do zawartego w nim pojęcia szczególnego;
3. Przekształcenia danych wartości za pomocą zmiennego sposobu łączenia ich elementów;
4. Przekształcaniu danych wartości za pomocą dowolnych zmian niektórych elementów przy zachowaniu niezmienności innych.

Dedukcja jako metoda może być bardzo płodną, ponieważ dedukować można niemal bez końca, przy czym baczycь trzeba, aby rozcieńczenie problemu nie doprowadziło do bezsensu, do bezwartościowej abstrakcji. Dedukcję jako metodę uważa się niekiedy za najbardziej ścisłą i precyzyjną metodę naukową. Jest to podejście słuszne, ale tylko w odniesieniu do nauk w pełni zaksjomatyzowanych (matematyka, logika).

2.3.1.5. Analogia

Analogia²⁹ (z gr. *análogos* – właściwy stosunek, pewne szczególne podobieństwo rzeczy, sytuacji, procesów) to rozumowanie polegające na przenoszeniu twierdzeń dotyczących jednego zjawiska na inne, na podstawie zachodzących między nimi podobieństw.

Analogia jest szczególnym przypadkiem wnioskowania opartego na niezupełnej indukcji enumeracyjnej, a więc jest to coś pośredniego między

²⁸ Por.: J. S e m k o w, S. Ż u r a w i c k i, *Elementy metodologii...* s. 889–90; J. M a j k a, *Metodologia nauk...* s. 45–53; W. P y t k o w s k i, *Organizacja badań...* s. 118–120; *Wstęp do metodologii ekonomii...* s. 66–69.

²⁹ Por.: J. S e m k o w, S. Ż u r a w i c k i, *Elementy metodologii...* s. 85; W. P y t k o w s k i, *Organizacja badań...* s. 127–128.

indukcją a dedukcją. Osnową tak rozumianej analogii jest przenoszenie spostrzeżeń z jednego przedmiotu na drugi, a określając bliżej, wyliczanie (numeracja) cech podobnych posiadanych przez porównywalne przedmioty, przy zachowaniu wymogu typowości porównywalnych cech oraz jednotypowości porównywalnych przedmiotów. Te przedsięwzięcia mogą ochronić badacza od większych błędów, lecz nie są one jeszcze gwarantem logicznej niezawodności wniosków. Analogia nie ma więc siły dowodowej. Ma ona znaczenie głównie naprowadzające, a także przekonywające.

Porównując analogię z indukcją i dedukcją zauważymy, że gdy dedukcja dobiera następstwa do racji, indukcja odwrotnie – racji do następstwa, to analogia poszukuje wspólnej racji między przedmiotami czy pojęciami. Wplata się więc analogia w procesy indukcyjno-dedukcyjne, najpierw idą więc spostrzeżenia, potem wnioski, a następnie przenoszenie spostrzeżeń na inne przedmioty celem sprawdzenia czy odpowiadają one innym wnioskom.

Rozpowszechnienie analogii jest bardzo wielkie. Jej stosowanie opiera się na porównywalnych metodach, które polegają na uszeregowaniu faktów, zestawieniu wyników, porównywaniu, łączeniu lub właśnie oddzieleniu i przeciwstawieniu sobie opracowanych zjawisk i wniosków, na dostrzeganiu różnic i podobieństw oraz usystematyzowaniu otrzymanych w doświadczeniach wyników.

Analogia nie doprowadza jeszcze do poznania związków między faktami i zjawiskami. Nie jest ona receptą, lecz tylko tworzy tło do dociekań badawczych, ilustruje ona, ale nie udowadnia. Ma ona pośrednie znaczenie jako narzędzie wielu interpretacji. Jest metodą najpłodniejszą, ale i najgorszą, wykazuje bowiem brak kryterium dobroci. Bywa także często utożsamiana z aluzją, czyli z długim zamysłem o tym, co się poznało, przeczytało itp. – co jest często ujęciem mylnym.

2.3.1.6. Rozumowanie statystyczne

Rozumowanie statystyczne³⁰ to forma wnioskowania indukcyjnego wiążąca się z wyobrażeniem o prawdopodobnościowym charakterze naszej wiedzy oraz przekonaniem, iż poglądy poznania w swym ruchu,

³⁰ Zob.: J. S e m k o w, S. Ż u r a w i c k i, *Elementy metodologii...* s. 5–57; W. P y t k o w s k i, *Organizacja badań...* s. 129–140.

zmianie i wzajemnych powiązaniach podlegają stochastycznym prawidłowościom. Prawdopodobieństwo w tym wyobrażeniu, to najogólniej miara przejścia możliwości w rzeczywistość, to możliwość zaistnienia zdarzenia, która da się w zasadzie ująć liczbowo w postaci „wynosi tyle a tyle” i jako takie określa się je zazwyczaj jako matematyczne, statystyczne lub stochastyczne.

Prawdopodobieństwo hipotezy (prawa, teorii) nazywamy wiarygodnością, przez którą rozumiemy naszą ufność w zaistnienie określonego zjawiska, przy czym ta sama wartość prawdopodobieństwa nie oznacza tej samej wiarygodności, ponieważ wiarygodność jest pojęciem subiektywnym, a prawdopodobieństwo pojęciem obiektywnym.

Prawa statystyczne to wyraz tych przypadków, w których prawidłowości są to obiektywne więzi między zjawiskami, zdarzeniami i nie występują w „czystej postaci”, lecz torują sobie drogę poprzez wiele przypadkowości, to jest odchyłeń, fluktuacji, szczegółowych wyjątków. Przypadkowości te są wynikiem nie naszej niewiedzy o przyczynach sprawczych, nie defektem podmiotu, lecz przedmiotu – są to więc właściwości przysługujące wszelkiej zbiorowości, populacji i masowym procesom.

Rozumowanie statystyczne to metoda opierająca się jedynie na rozsądnym przypuszczeniu, że przyjęte zasady logiki i prawdopodobieństwa powinny udzielać bardziej wiarygodnych odpowiedzi aniżeli powierzchowne oceny lub wręcz zgadywanie.

2.3.2. Systematyzowanie³¹

2.3.2.1. Interpretacja³²

Uzyskanym w poprzednich fazach badania naukowego wynikiem, winny zostać nadane formy ich przydatności do praktyki i teorii. Tą fazą jest systematyzowanie wyników w postaci interpretacji, wnioskowania, dowodzenia, definiowania, stawiania hipotez, wysnuwania praw naukowych oraz konstruowania modeli.

Interpretacja (z łac. *interpretatio* – wyjaśnianie) jest wyjaśnianiem wyników. Jest to czynność myślowa polegająca na odpowiedzi: dlaczego

³¹ Por. tamże, s. 140.

³² Por. tamże, s. 141–143.

dany fakt miał miejsce i jakie jest jego znaczenie. Znając prawa naukowe dotyczące okoliczności badanego zjawiska, łatwiejsze staje się wyjaśnienie jednych stwierdzonych faktów przez inne, już uprzednio poznane.

Interpretacja to ustalanie reguł związków pomiędzy obserwacjami a teorią, informujące, które to informacje wskazują czy nasze przewidywania były prawdziwe, czy fałszywe. Interpretacja polega więc na naświetleniu racji uważanej za prawdziwą, a uzyskane wyjaśnienie może być przyjęte tylko wówczas, gdy na jego podstawie można sformułować prognozy.

Interpretacja ilustruje horyzonty myśli ludzkiej. Aby być prawidłową, interpretacja wymaga:

- 1) znajomości ogólnych teorii dotyczących danego problemu;
- 2) umiejętności uzasadnienia własnej teorii;
- 3) dysponowania faktami niezależnymi od badanego;
- 4) tego, aby wyjaśniony fakt był logicznym wnioskiem z teorii i ze znanych faktów.

Interpretacja jako wyjaśnianie może być pełna – co ma to miejsce wówczas, gdy zdarzenie jest wydedukowane z zupełnie pewnych teorii i znanych faktów, niepełna – gdy pewne teorie lub fakty zostają pominięte lub zła – wówczas, gdy teorie nie wiążą się ze zdarzeniem, które nie miało być przez nie wyjaśnione.

Interpretacja winna mieć charakter dwukierunkowy – w stronę zachodzących procesów i w stronę wiedzy – tak aby na tle stanowiska nauki wyjaśniała kształtowanie się procesów.

Interpretacja ma także niebagatelny wpływ na poprawność w pracy naukowej, o niej to bowiem stanowi zgodność interpretacji z prawami naukowymi i naukowymi metodami badań oraz to, iż interpretacja szczegółowa dotyczy umiejętności wyjaśniania tablic, wykresów, skomentowania cyfr, wniosków, tez i hipotez.

2.3.2.2. Wnioskowanie³³

Istotą wnioskowania jest to, że z racji wnosimy o następstwach, a z następstw o racjach – ze skutków przenosimy się na przyczyny i z przyczyn na skutki. Wnioskowanie jest więc procesem myślowym polegającym na tym, że przyjmuje się jako podstawę rozumowania pewne zdanie jako

³³ Por. tamże, s. 144–148.

prawdziwe (zwane przesłanką), dochodząc do przeświadczenia o prawdziwości innego zdania (nazywanego wnioskiem).

Wnioskowanie polega na wysnuciu nowej prawdy z szeregu poznanych prawd. Wyływa ono ze stosunku wynikania między zdaniami. Mając to na uwadze wyodrębniamy:

1) wnioskowanie dedukcyjne, które ma miejsce wówczas, gdy z przesłanek wynika logiczny wniosek, a z poprzedniego zdania wynika następne, czyli że poprzednik implikuje następnik;

2) wnioskowanie indukcyjne, które następuje wówczas, gdy na podstawie wielu przesłanek jednostkowych dochodzimy do wniosku ogólnego;

3) wnioskowanie redukcyjne, gdy z wniosku wynika przesłanka;

4) wnioskowanie przez analogię, które ma miejsce wówczas, gdy dobieramy jakąś nową tezę mówiącą o tym, iż wszystkie tezy są następstwem jakiegoś twierdzenia.

Wnioskowanie jest prawidłowe wówczas, jeśli w obrębie zbioru faktów lub pomiędzy zbiorami istnieje trwały związek określonego typu, a mianowicie związek przyczynowy (dlaczego, jaka jest przyczyna). Gdy pewne zdarzenia zachodzą parami, to jedno z nich uważamy za przyczynę, a drugie za skutek, a więc udaremniając jedno, uniemożliwiamy zaistnienie drugiego. Jeśli tak nie jest, to oba zdarzenia spowodowane są przez trzecie. Czyn bowiem zawsze poprzedza skutek, a akcja reakcję.

Wnioskowanie jest rozumowaniem, które nie daje pewności, ale wskazuje, która z możliwości jest najbardziej prawdopodobna. Opiera się ono na przesłankach, które posiadamy przed rozpoczęciem rozumowania oraz na wnioskach wyływających z wiadomości poprzednich. Będąc zbyt spontaniczne – rodzi błędy.

Przesłanką wnioskowania, a także wnioskiem, bywa często implikacja, rozumiana jako stosunek wynikania logicznego zachodzący między dwoma zdaniami, z których pierwsze jest racją drugiego, a drugie następstwem pierwszego. Prowadzi to w konsekwencji do konkluzji, czyli użycia stwierdzenia w przekonaniu, że jest ono następstwem logicznym – jest ona wówczas prawdziwa, gdy wynika z przesłanek logicznych.

Następstwem, a także niejako odwrotnością wnioskowania, jest sprawdzenie, rozumiane jako czynność umysłowa polegająca na tym, iż przy wątpliwości pewnych zmian szukamy ich następstw, by z ich prawdziwości albo fałszywości wnosić o prawdopodobieństwie owej wątpliwości. A więc, gdy mamy następnik, który uznajemy za prawdziwy, sprawdzamy rację, która była jego poprzednikiem.

2.3.2.3. Definiowanie

Definiowanie to czynność zmierzająca do nadania nazwom jasności i wyrazistości, do dania odpowiedzi na pytanie, co znaczy dane wyrażenie językowe.

Definicja (z łac. *definitio* – określenie) jest wyrażeniem wskazującym, jak zastępować pewien wyraz (definiowany) za pomocą słów znanych. Jako taka może przybierać różne formy, jak: opisową – najbardziej elementarną, polegającą na zaznaczeniu tych cech, które dają zewnętrzny opis przedmiotu, analityczną – ujmującą wzajemne stosunki składników, oraz syntetyczną – wydobywającą te składniki, które są warunkami powstania danego pojęcia.

Ze względu na sposób ujęcia, jak również ze względu na ciężar gatunkowy, wyróżnia się różnego rodzaju definicje. Można je także ująć w odrębne grupy, ze względu na ich strukturę, przedmiot i cel. Bardzo często nie mają one charakteru rozstrzygającego, a tylko pomocniczy, ogólnie orientujący i w dużej mierze roboczy, stanowiąc zespół słów mało mówiących, chociaż brzmiących czasami bardzo sugestywnie. Trafność ich jest przy tym niezmiernie rzadka, a aby być takowymi, powinny ujmować dane pojęcie czy też dany przedmiot w ten sposób, aby można było wyraźnie odróżnić to, co je określa w odniesieniu do innych przedmiotów czy pojęć. Mogą one być zbudowane w sposób ściślejszy, tzw. klasyczny lub też swobodniejszy, opisowy.

Klasyczna definicja³⁴ jest konstruowana według zasady: *definito fit per genus et differentiam specificam (schemat 3)*.

Definiując dane pojęcie, porównujemy go najpierw ze znaczeniem jakiegoś terminu ogólniejszego (genus), następnie ze znaczeniem lub zakresem jakiegoś terminu ograniczającym to znaczenie szersze.

Klasyczny schemat: **definiendum – łącznik – definiens**, może mieć także porządek odwrotny. Poprawność definicji winno zapewnić to, aby człon definiujący był zrozumiały i żeby nie zawierał członu definiowanego, oraz to, aby była ona adekwatna, to jest taka, w której zarówno definiendum, jak i definiens mają identyczny zakres.

³⁴ Por.: J. Chodorowski, *Definicja w systemach ekonomicznych*, Ossolineum, Wrocław 1974, s. 25–33; S. Stachak, *Wstęp do metodologii nauk ekonomicznych*, KiW, Warszawa 1997, s. 220–225.

Idea klasycznej definicji

		DEFINIENS			
DEFINICJA	DEFINIENDUM	=	GENUS	+	DIFFERENTIA SPECYFICA
	CZŁON (WYRAŻENIE) DEFINIOWANY	TO (ŁĄCZNIK)	RODZAJ (TERMIN OGÓLNY) KLASY OBIEKTU	+	RÓŻNICA GATUNKOWA
		CZŁON DEFINIUJĄCY			

Opracowano na podstawie: J. S o b i e c k i, *W kręgu logiki*, WSSG, Tyczyn 1997, s. 127–131.

Przy definiowaniu wymaga się respektowania następujących zasad: komunikatywności – której istotą jest takie dobieranie nazw, by ułatwiały zrozumienie i zapamiętanie tekstu naukowego; powszechności – co się wiąże z postulatami nie zmieniania funkcji upowszechnionych już nazw; jednomianowości – wyrażającej się negacją tworzenia i używania bez konieczności synonimów; jednoznaczności – wskazującej na potrzebę definiowania nazw i wyrażania tych samych pojęć za pomocą tych samych nazw; pełności terminologii – równoznacznej z postulatami tworzenia terminologii kompletnych; zwięzłości – oznaczającej postulat używania nazw prostych lub nazw o małej liczbie członów³⁵.

2.3.2.4. Stawianie hipotez

Hipoteza³⁶ (z gr. *hypóthesis*) to przypuszczenie. Rozumie się pod tym pojęciem w myśleniu potocznym wypowiedzenie za pomocą nazw „przypuszczenie”, „domyślną wypowiedź” czy też „niepewną wypowiedź”.

³⁵ Por. tamże, s. 219–220.

³⁶ Por. W. P y t k o w s k i, *Organizacja badań...* s. 153–162.

Jest więc ona jedną z dwóch albo więcej wariantowych odpowiedzi na postawione pytanie, wysuniętych do sprawdzenia³⁷. Oznacza to jednocześnie, że hipoteza nie jest twierdzeniem, gdyż kwestia prawdy lub fałszu nie została jeszcze rozstrzygnięta.

W odniesieniu zaś do nauki, a więc naukowa hipoteza jest przypuszczeniem wynikającym z dotychczasowego stanu naszych badań opartych na nauce i dotyczących stanu naszej wiedzy. Jest więc odpowiedzią na istotne pytanie postawione przez badacza, ale niedostatecznie pewną i wymagającą sprawdzenia, po którym może zostać uznana za twierdzenie, odrzucona lub zmodyfikowana.

Konstrukcja hipotezy – to łączenie w sposób wyobraźalny szeregu zdarzeń w złożony łańcuch przyczyn i skutków, to tworzenie obrazów rzeczy, zanim nie upewnimy się o ich wyglądzie.

Budowanie hipotez opieramy na wyobraźni, której źródłem powinna być orientacja w danej dziedzinie, względnie na analogii – najczęściej jednak wychodzimy z założenia prawidłowości i ciągłości zjawisk. Im nasze rozpoznanie w temacie będzie głębsze, tym nasza wizja będzie rokowała większą przyszłość, tym hipoteza będzie bardziej wartościowa. Im liczniejsze i bardziej różnorodne fakty będzie wiązała hipoteza w łańcuch przyczynowo-skutkowy w celu wytlumaczenia mechanizmu działania, tym lepsze mamy możliwości uzyskania trafniejszego wyniku, choć można, jak na to wskazuje praktyka, oprzeć się także na mniejszej liczbie elementów, lecz konsekwentnie związanych, ponieważ mniej rozpraszają widzenie rzeczy i wyraźniej ukierunkowują badania.

Hipoteza jest więc dopiero zadaniem, a nie dowodem. Jest to nadanie kierunku badaniom, to podstawa dobru zdarzeń do obserwacji i metod badania, pozwalająca rozumieć zarówno jego cel, jak i oddziaływanie każdego elementu. Im będzie ona użyteczniejsza i płodniejsza, tym będzie bardziej poprawna. Każda hipoteza jako drogowskaz rozwiązania pomaga przy odkrywaniu praw, ale jej cechą charakterystyczną i warunkiem jest to, że daje się weryfikować. Aby hipoteza mogła się stać wiarygodną prawidłowością naukową lub być uznana za prawo, wymaga sprawdzenia potwierdzającego.

³⁷ Por. S. Stachak, *Wstęp do metodologii nauk...* s. 120.

2.3.2.5. Prawa naukowe³⁸

Rzeczywistość podlega rządowi pewnych praw i prawidłowości. Odkrywanie ich przez człowieka, a dalej mniej lub bardziej dokładne ich poznanie, pozwala na ich wykorzystanie przez niego. Człowiek nie może tworzyć innych praw ani też ich zmieniać, są one bowiem rzeczywistością niezależną, obiektywną i niezawisłą. Są one prawdą o prawidłowościach rządzących materią, są jej funkcją rozciągającą się szeroko w przestrzeni i czasie.

Prawa w ujęciu nauki, czyli prawa naukowe, są kwintesencją odzwierciedlającą prawidłowości z precyzją nauki. Są one najwyższym osiągnięciem, do jakiego może dojść rozum ludzki, stanowiąc jednocześnie przez to wyraz najpełniejszego rozwiązania problemu i ukoronowanie osiągnięć.

Budowa i formułowanie praw naukowych polega na wyłączeniu uogólniającym. Są to więc uogólnienia naukowo dowiedzione i sprawdzone w życiu do zasady rządzącej procesami zachodzącymi w świecie. Praw więc ani nie tworzymy, ani nie unicestwiamy, poznajemy je tylko i wykorzystujemy lub ograniczamy w sferach ich działania.

Prawa mają zróżnicowany zasięg, jedne są uniwersalne, drugie zaś szczegółowe³⁹. Prawa uniwersalne, których cechą jest działanie na różnych szczeblach rozwoju społecznego, gospodarczego i w tych dziedzinach, w których działalność człowieka jest świadoma i celowa, mają największą wagę. Ich uniwersalność przejawia się także w ich powszechności, a więc przyjęciu jako reguły szeroko obowiązującej wszystkich. Im ogólniejsze są założenia prawa, tym powszechniejszy jest ich zakres; im będą one bardziej skonkretyzowane, tym ich zakres będzie węższy; im są one bardziej szczegółowe, tym szybciej podlegają zmianom.

2.3.2.6. Modele⁴⁰

Model (z łac. *modulus* – miara, wzór) to podobizna rzeczywistości możliwej, która może być wynikiem opracowania lub narzucenia. Model w nauce – to sposób myślenia reprezentujący rodzaj rozważań nad tym,

³⁸ Por. tamże, s. 162–172.

³⁹ Por. J. J a g a s, H. P a t a s z e w s k i, *Ekonomia*, UO, Opole 1997, s. 33–35.

⁴⁰ Por. L. R. K l e i n, *Wykłady z ekonometrii*, PWE, Warszawa 1982, s. 15–60.

czego nie znamy. Jest to sformalizowane wyrażenie teorii lub związku (opartego często na analogii), który traktujemy jako uogólnienie. Zastosowanie modeli jako sposobu rozpatrywania problemów jest obecnie bardzo szerokie. Wyniki badawcze zależą przede wszystkim od stopnia uogólnienia. Przy poczynionych założeniach można przystąpić do syntezy lub idealizacji, tworząc warianty schematów będących abstraktem myślowym, logiczną abstrakcją lub też uproszczoną rzeczywistością. Ponieważ model ma służyć wyjaśnianiu określonego aspektu pewnej rzeczywistości, jest on zazwyczaj mniej złożony niż sama rzeczywistość, będąc na tyle dostatecznie kompletny, aby w przybliżeniu oddać badane aspekty. Ma on służyć nie tylko ocenie rzeczywistości, ale i określeniu tego, co należy ulepszyć i jak to ukierunkować na przyszłość. Mankamentem modelu jest subiektywizm w jego ujęciu, wynika on bowiem z naszego patrzenia na rzeczywistość.

Badanie modeli polega na syntetycznym ujęciu istniejących lub postulowanych form, opierając się na założonych czy też opracowanych parametrach. Jest to podstawowa metoda badania. W kolejnym etapie trzeba opracować modele alternatywne, pozwalające na porównywanie, co z kolei umożliwi dokonanie analizy zachodzących związków.

Modele są różnicowane w swych typach od modeli empirycznych, cechujących się najlepszym reprezentowaniem cech i jednocześnie oczyszczonych z wszelkich odchyłeń, przez modele wzorcowe jako jednostki o właściwie zharmonizowanej strukturze wewnętrznej, stanowiącej wyraz racjonalizacji z punktu widzenia spodziewanych i przewidywanych efektów, po modele idealne – konstruowane na podstawie założeń teoretycznych.

W praktyce życia codziennego mamy do czynienia z dwoma rodzajami modeli: teoretycznym i empirycznym. Pierwszy jest wynikiem koncepcji, drugi zaś obserwacji rzeczywistości.

3. PISANIE PRACY KWALIFIKACYJNEJ

3.1. ORGANIZACJA PISANIA PRACY KWALIFIKACYJNEJ

Najważniejszym etapem pisania pracy są czynności kierujące uwagę dociekań naukowych z jednej strony na postępowanie badawcze, z drugiej zaś na prezentację wyników dociekań. Oba te działania znacznie różnią się między sobą. Poszukiwania badawcze są w sobie mocno chropowate, są: „*jak gdyby chodzeniem po linie nad przepaścią naszej niewiedzy*”⁴¹. Odmiennie natomiast jawi się kwestia prezentacji wyników badań. Udostępniane są one jako gotowe rezultaty, w wyszlifowanej i możliwie najjaśniejszej formie. Oznacza to także, że dociekań ekonomicznych nie można sprowadzać tylko do analizy sposobów wykładu, lecz trzeba także rekonstruować całą drogę poszukiwawczą, której heureka polega na wskazywaniu kroków mogących doprowadzić do wyjaśnienia istoty badanego problemu.

Poszukiwania badawcze mają więc za zadanie pouczyć: jak zdobywać i krytycznie przetwarzać informacje o faktach i zjawiskach; jak je selekcjonować i grupować; jak ustalać współzależności zjawisk będących przedmiotem dociekań; jak badać przebieg konkretnych zjawisk, procesów; jak ustalać ich wzajemną konfigurację; jak wydobywać z tych zjawisk przeciwstawne elementy; jak ustalać momenty tworzenia się nowych jakości w wyniku narastania zmian ilościowych; jak ustalać i określać prawidłowości zachodzące między nimi.

Pisanie pracy kwalifikacyjnej nie sprowadza się do samej czynności „pisania”. Stąd też organizacja pisania pracy kwalifikacyjnej musi być postrzegana jako proces badań przygotowawczych, badań właściwych oraz opracowania i prezentacji wyników badań (*schemat 4*).

Pisanie pracy kwalifikacyjnej musi być podporządkowane racjonalnemu działaniu, co wyraża się trybem realizacji tego przedsięwzięcia. Początkiem tego trybu jest określenie tematu pracy i ustalenie jej celu, a jego końcem – ocena rezultatów podjętych rozważań. Taki tryb pisania pracy promocyjnej pozwala na wyróżnienie jego trzech faz: określania, poszukiwań i realizacji. Taki podział obejmuje cały cykl pisania pracy kwalifikacyjnej. Pokrywa się także, chociaż przy innym rozmieszczeniu

⁴¹ S. Żurawicki, *Metody i techniki badań ekonomicznych. Zagadnienia epistemologiczne i metodologiczne*, PWE, Warszawa 1980, s. 248.

linii demarkacyjnych, z podziałem procesu twórczego myślenia na fazy: preparacji, inkubacji, olśnienia i weryfikacji.

Schemat 4

Fazy organizacji pisania prac kwalifikacyjnych

BADANIA PRZYGOTOWAWCZE	BADANIA WŁAŚCIWE	OPRACOWANIE I PREZENTACJA WYNIKÓW BADAŃ
------------------------	------------------	---

FAZA OKREŚLANIA (DIAGNOZY)	FAZA POSZUKIWAŃ	FAZA REALIZACJI
----------------------------	-----------------	-----------------

FAZA PREPARACJI	FAZA		FAZA REALIZACJI
	INKUBACJI	OLŚNIENIA	

3.1.1. Faza określania

Faza określania – nazywana często także fazą diagnozy – jest w swej istocie fazą przygotowania badań. Obejmuje kilka etapów, a mianowicie:

- 1) rozpoznanie ogólnego problemu badań i sformułowanie na jego podstawie tematu pracy;
- 2) uzasadnienie wyboru tematu pracy;
- 3) sformułowanie celu pracy;
- 4) określenie problemu badawczego;
- 5) określenie hipotez;
- 6) ustalenie ograniczeń – czyli zakresu – realizacji tematu pracy;
- 7) określenie płaszczyzn rozważań;
- 8) wskazanie metod badawczych, które będą wykorzystywane w toku rozważań;
- 9) określenie źródeł podejmowanych rozważań;
- 10) zaproponowanie konstrukcji pracy.

Etapy te stanowią podstawę i jednocześnie elementy konstrukcji koncepcji pracy promocyjnej oraz samego jej wstępu. Oznacza to jednocześnie, że w toku tej fazy określono problem badawczy oraz wytyczono kierunki dalszego postępowania, a w ślad za tym wskazano środki i metody realizacji dociekań naukowych.

Czynności, które składają się na fazę określania, mają charakter preparacyjny i często nazywa się je czynnościami preparacyjnymi. W swej istocie sprowadzają się one do zbierania wszelkich informacji związanych z tematyką pracy oraz z tworzeniem koncepcji pracy. Są to prace o charakterze wstępnym, ale jednocześnie decydującym o poprawności dalszych dociekań.

Formuła i logika kolejności poszczególnych etapów zmierza do osiągnięcia wyniku (wniosku końcowego), który udzieliłby odpowiedzi na pytanie zawarte w tytule pracy. Faza ta porządkuje jednocześnie kryteria i kolejność przeprowadzenia dociekań. Czynności składające się na tę fazę, zmierzają w istocie do wypracowania formuły wizji pracy i realizacji jej poszczególnych etapów.

Sformułowanie wizji pracy wymaga połączenia dwóch czynności: czytania (studiowania) literatury i pisania. Tylko bowiem w symbiozie tych dwóch czynności jest możliwe wyartykułowanie myśli, które staną się kanwą dociekań, a także zostaną utrwalone w logicznym ciągu zdarzeń.

Czytanie literatury jest czynnością mającą charakter studiowania literatury, które ogranicza się w pierwszym rzędzie do ogólnych i zasadniczych pozycji wprowadzających w obszar dociekań. Pozwala to jednocześnie podjąć trud naszkicowania wizji rozumowania, która będzie w pracy przeprowadzona. Dalsze czytanie i studiowanie literatury poszerza dotychczasową wizję, a nawet tworzy nowy jej kształt. Ten etap umożliwia zdanie sobie sprawy, że bez wstępnej wiedzy o problemie nie jest możliwe zarówno sformułowanie celów i problemów pracy, jak też ich rozwiązanie.

Studiowanie literatury (czytanie i analiza) jest przedsięwzięciem o charakterze stałym, a jego realizacja trwa od momentu pojawienia się zainteresowań naukowych, aż do zakończenia pisania pracy. Umożliwia ono w początkowym etapie pisania pracy sformułowanie problemu badawczego, ustalenie sposobów jego rozwiązania, a także osadzenie uzyskanych wyników w strukturze wiedzy danej dyscypliny naukowej.

3.1.2. Faza poszukiwań

Druga faza pisania pracy promocyjnej to faza poszukiwań. W tej fazie następuje konkretyzacja koncepcji pracy, oparta na zgłębianiu obszaru rozważań na podstawie dostępnej literatury, danych empirycznych, a także badań. Jest to więc faza nie tylko gromadzenia informacji z obszaru tematyki pracy, ale również dojrzewiania pomysłów, odkrywania nowych rozwiązań i ich weryfikacji. Oznacza to, że ta faza, obok charakteru instrumentalnego, ma również charakter inkubacji, poszukiwania nowych rozwiązań oraz oceniania ich wartości. Jest to więc faza, która ma charakter badań właściwych.

Faza poszukiwań jest fazą nieustannej kreacji procesów myślowych prowadzących do wyboru ostatecznej koncepcji pracy. Jej istotą jest więc praktyczna realizacja logiki dociekań, które winny opierać się na krytycznym, logicznym i analitycznym myśleniu. Rozpoczyna ją rozpoznanie procedur ustalenia dróg prowadzących do rozwiązania problematyki podjętej w pracy, w tym przede wszystkim określenie metod realizacji tematyki pracy, technik heurystycznych oraz wiedzy i doświadczenia.

Z punktu widzenia procesu twórczego myślenia w fazie poszukiwań ujawniają się także pierwiastki „ośnienia”, to jest wpadania na pomysł, czy też nagłego odkrycia poszukiwanego rozwiązania, które może się stać, ale nie musi, podstawą koncepcyjnego rozwiązania. Wynika to z faktu, iż wynik ośnienia nie zawsze jest poprawny i użyteczny. Badania podejmowane w tej fazie pozwalają jednak odkryć nowe fakty, ustalić wartości i siłę oddziaływania wskaźników przyjętych do analiz, ujawnić nowe związki i zależności oraz stosunki między faktami.

Faza poszukiwań obejmuje proces gromadzenia, porządkowania i opracowania informacji oraz ich analizę. Składa się więc na nią wiele czynności, spośród których każda wymaga umiejętności indukcyjnego i dedukcyjnego myślenia.

3.1.3. Faza realizacji (decyzji)

Trzecią fazą pisania pracy kwalifikacyjnej jest logika wywodów, czyli prezentacji rozważań i ich dociekań. Ta faza jest określana mianem fazy realizacji lub fazy decyzji. W tej fazie pisania pracy powinno zostać uwypuklone przede wszystkim opracowanie materiału badawczego oraz umiejętność przedstawiania procesu badania i osiągniętych wyników.

Stwarza ona także możliwość wykazania się znajomością podstawowej literatury tematycznej, orientacją w wyuczonych przedmiotach, sumiennością i dociekliwością oraz rozwagą w doborze materiałów źródłowych.

W toku opracowywania materiałów źródłowych powinny zostać dostreżone związki i zależności pomiędzy zebranymi informacjami, pozwalającymi wyjaśnić zjawiska, dobrać i łączyć ze sobą pojęcia i fakty oraz przeprowadzać dowody. Na podstawie analizy ilościowej możliwe staje się formułowanie ocen, uogólnień i wniosków z badań; natomiast analiza jakościowa pozwala na wyszukanie zależności, tendencji, prawidłowości i praw, a także ich formułowanie, opis i uzasadnianie.

Faza realizacji, patrząc z punktu widzenia procesu twórczego myślenia, jest również fazą weryfikacji przyjętych założeń i hipotez roboczych. Ich efektem jest określona formuła ocen i wniosków. Mogą one być zarówno ogólne, jak i szczegółowe. Z reguły wnioski ogólne są swoistą, logiczną sumą wniosków szczegółowych. Każdy z tych wniosków znajduje potwierdzenie w wynikach badań. Na ich podstawie dyplomant jest również upoważniony do orzeczenia, w jakim stopniu hipoteza została potwierdzona.

Faza realizacji jest więc także fazą prezentacji osiągniętych wyników i dociekań. W tej fazie pisania pracy kwalifikacyjnej następuje również udokumentowanie umiejętności przedstawiania procesu badania i osiągniętych wyników. Jest to faza najbardziej widoczna, przyjmuje bowiem formę pisemnego wyrazu podjętych i przeprowadzonych dociekań.

3.2. METODOLOGIA PISANIA PRACY KWALIFIKACYJNEJ

3.2.1. Formuła tematu i tytułu pracy

Istotnym elementem metodologii pisania pracy kwalifikacyjnej jest określenie tematu i tytułu pracy. Te dwa pojęcia, będąc w praktyce utożsamiane ze sobą i traktowane jako synonimiczne, w rzeczywistości nie są takimi. **Temat** (z gr. *théma* – rzecz postawiona, sformułowana, zaproponowana) to bowiem „to, co stanowi zasadniczą, podstawową myśl, przedmiot rozmowy, pracy, utworu, dzieła, wątek”⁴². To także „te-

⁴² *Słownik języka polskiego*, t. 3, red. M. S z y m c z a k, PWN, Warszawa 1981, s. 491.

matyka, przedmiot, materia, osnowa, myśl główna, treść zasadnicza, koncepcja, idea... pracy naukowej... zadanie, teza do rozwinięcia"⁴³. Może on mieć charakter aktualny, dowolny, drażliwy, główny, oryginalny, poważny czy też zajmujący. Natomiast **tytuł** (z łac. *titulus* – napis, tytuł, ogłoszenie) to „napis, nagłówek książki, dzieła literackiego, naukowego lub poszczególnych jego rozdziałów... wyjaśniający treść utworu lub jego części, umieszczony na początku odnośnego tekstu..."⁴⁴. Relacje pomiędzy tematem a tytułem pracy wyrażają się więc tym, że tytuł pracy jest skrótowym sprecyzowaniem tematu pracy, że tytuł w jak największym stopniu powinien odzwierciedlać istotę tematu pracy.

Temat pracy kwalifikacyjnej (licencjackiej, magisterskiej) może być ustalany, co potwierdza praktyka tej procedury, na kilka sposobów. Każdy z nich ujawnia zarówno zalety, jak i wady.

Pierwszym sposobem ustalania tematu pracy jest jego propozycja sformułowana przez prowadzącego seminarium, czyli promotora, przy wzięciu przez niego pod uwagę zainteresowań naukowych studenta, tematyki badawczej instytutu i zakładów oraz potrzeb praktyki gospodarczej. Może ona mieć różną formę – od przydzielenia studentom konkretnych tematów prac, po wskazanie zestawu tematów prac do swobodnego wyboru. Tak sformułowany temat ma charakter zewnętrzny.

Drugim sposobem ustalania tematu pracy jest zaproponowanie go przez dyplomanta i zaakceptowanie przez promotora. Wówczas ma on charakter wewnętrzny. Sposób ten jest przejawem aktywności dyplomanta. W praktyce jego istota sprowadza się do wstępnego zaproponowania przez studenta tematu pracy, który następnie modyfikuje lub uściśla promotor.

Udział w tej procedurze samych studentów jest bardzo ważnym aspektem ustalania tematu pracy promocyjnej. Pożądaną sytuacją jest dążenie do tego, aby inicjatorami zgłaszanych tematów prac promocyjnych byli sami studenci. Sytuacja taka, stwarza bowiem możliwość zainteresowania studentów wykonywaną pracą. Pozostawienie jednak z tym trudnym problemem studentów samych, jest podejściem nie do przyjęcia. Stąd też w procedurze ustalania tematu pracy uwzględnia się zarówno aktywność dyplomantów, jak i promotora.

Temat pracy promocyjnej może wynikać również z dyskusji seminaryjnej. Wówczas mówi się, że ma on charakter spontaniczny. Ten trzeci

⁴³ W. K o p a l i ń s k i, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1989, s. 507.

⁴⁴ *Słownik języka...* s. 567.

sposób ustalania tematu pracy, jest sposobem zrodzonym najczęściej na bazie korekty propozycji tematów zaproponowanych dwoma pierwszymi sposobami.

W stosunku do ustalania tematu pracy promocyjnej obowiązują określone normy czasowe. Tematy prac dyplomowych powinny być ustalone nie później niż dwa semestry przed terminem ukończenia studiów, natomiast tematy prac podyplomowych – na początku studiów podyplomowych.

Ustalając formułę tematu pracy promocyjnej należy przestrzegać zasady określające formalne, merytoryczne i organizacyjne wymagania wobec niego, a mianowicie:

1. Temat pracy musi się wiązać z taką pracochłonnością rozwiązania problemów przez niego określonych, która jest koherentna z czasem studiów przewidzianych regulaminem studiów.

2. Formuła tematu pracy nie może być zbyt szeroka i ogólnikowa, gdyż sprzyja to powierzchowności rozważań, mimo włożenia w nie stosunkowo dużego wysiłku. Powinna być wąska i jak najbardziej konkretna, gdyż takie podejście tworzy przesłanki do należytego rozwiązania zagadnień pracy. Formuła tematu pracy powinna być tak skonstruowana, aby wynikające z niego zadania do rozwiązania problemów nie powodowały zbędnych i nadmiernych utrudnień.

3. Temat pracy powinien być dostosowany do zainteresowań i uzdolnień piszącego.

4. Tytuł pracy jest udokładnioną informacją o ogólnym temacie pracy, która kreśli obszar zainteresowań i rozważań podjętych w pracy. Jego poprawna formuła wymaga głębokich przemyśleń prowadzących do tego, aby był on dość krótki, a jednocześnie eksponował rzeczywistą treść opracowania, by trafnie oddawał treść opracowania i należycie informował o temacie, co jest jego zadaniem. W sytuacji gdy obszar badawczy jest bardzo rozległy, a autor pracy chce się uwolnić od odpowiedzialności za całościową ocenę problemu, który podejmuje w swoich dociekaniach, może go skonkretyzować przez dodanie elementów ograniczających, takich jak: „z problematyki...”, „wybrane zagadnienia...”, „uwagi do...” lub „na przykładzie...”. Najlepiej jest jednak, gdy tytuł opracowania odzwierciedla dokładnie jego treść.

Wypracowane formuły tematów prac promocyjnych podlegają określonym procedurom organizacyjnym. W pierwszej kolejności, po ostatecznym sformułowaniu tematu pracy i opracowaniu jej koncepcji, dyplomant przedstawia informacje o temacie, wstępnych założeniach i zakresie

pracy na specjalnym formularzu (*załącznik 3*), który po zatwierdzeniu przez promotora składa się w dziekanacie. W kolejnym kroku postępowania tematy prac dyplomowych przedstawia się do zatwierdzenia radzie wydziału. Tematy prac, po zatwierdzeniu przez radę, upoważniają studentów do podjęcia prac badawczych, zmierzających do rozwiązania problemów z nich wynikających.

3.2.2. Koncepcja pracy

Koncepcja pracy kwalifikacyjnej jest koncepcją pracy naukowej. Jako taka musi być postrzegana jako ogólne ujęcie czegoś, jako obmyślony plan działania czy też rozwiązania czegoś. Obejmuje ona:

1. Wskazanie tematu i tytułu pracy oraz uzasadnienie wyboru tematu (względy teoretyczne i praktyczne).
2. Sformułowanie celu pracy (1–2 cele).
3. Sformułowanie problemu badawczego (1 główny i 2–3 szczegółowe).
4. Sformułowanie hipotez roboczych pracy (1–2 hipotezy).
5. Określenie zakresu rozważań (przedmiotowego, podmiotowego, przestrzennego i czasowego).
6. Wskazanie płaszczyzn (teoretycznej i praktycznej) oraz charakteru (teoretyczno-analitycznego, opisowo-empirycznego).
7. Wskazanie metod i narzędzi badawczych, które będą zastosowane w pracy.
8. Wskazanie materiałów źródłowych (publikacje zwarte – monografie i studia; publikacje periodyczne – artykuły, dokumenty, materiały statystyczne itp.).
9. Przedstawienie zarysu układu pracy.

3.2.2.1. Wskazanie tematu i tytułu pracy oraz uzasadnienie wyboru tematu

Pierwszym etapem konstrukcji koncepcji pracy jest wskazanie tematu i tytułu pracy oraz uzasadnienie wyboru tematu. Sprecyzowana zgodnie z wcześniejszymi wskazówkami formuła tytułu pracy, skrótowo precyzując tematykę pracy, powinna z jednej strony odzwierciedlać udokładnioną informację o problemach podjętych w pracy, z drugiej zaś jednocześnie wskazać przesłanki do należytego ich rozwiązania. Tytuł pracy powinien

być z jednej strony dość krótki, z drugiej jednocześnie taki, żeby ekspozycja rzeczywiście treść opracowania; by trafnie oddawał treść opracowania. Pożądanym i uzasadnionym zabiegiem w sytuacji bardzo rozległego obszaru badawczego pracy, którego nie sposób objąć całościowo, jest – na co już wcześniej zwrócono uwagę – skonkretyzowanie tytułu przez ujęcie w niej elementów ograniczających, takich jak: „z problematyki...”, „wybrane zagadnienia...”, „uwagi do...” lub „na przykładzie...”.

Wskazanie tematu i tytułu pracy kwalifikacyjnej powinno być ściśle związane z przedstawieniem uzasadnienia wyboru tematu. Ten zaś ma swoje podłoże w warstwie teoretycznej i w warstwie praktycznej. Może również wynikać z potrzeby rozwiązania jakiejś kwestii z szerszego obszaru badawczego, będącego w obszarze zainteresowań promotora czy też placówki naukowej, w której jest pisana praca lub też być wynikiem osobistych zainteresowań dyplomanta.

Uzasadnieniem z warstwy teoretycznej są przede wszystkim racje poznawcze. Ich wyrazem może być brak dostatecznie zadowalającego rozpoznania i uogólnienia jakiejś kwestii, brak krytycznych ocen, czy też brak metodologii jej rozwiązania. Uszczegółowieniem takiego uzasadnienia może być potrzeba zaprezentowania przeglądu literatury, oceny poglądów innych autorów podejmujących tę i zbieżną problematykę.

Z kolei uzasadnieniem z warstwy praktycznej mogą być racje społeczne oraz aktualność danej kwestii w konkretnym stanie, czy też w konkretnej sytuacji gospodarczej.

Podjęcie określonego tematu badań może wynikać z inspiracji promotora realizującego konkretny temat badawczy bądź z inspiracji dyplomanta. W pierwszym przypadku konieczne staje się wskazanie jego umiejscowienia w szerszej problematyce badań, a przez to jednocześnie także wskazanie ustalonych wymagań. W drugim zaś trzeba wskazać motywy zainteresowania danym tematem.

Wskazanie tematu i tytułu pracy kwalifikacyjnej, a także uzasadnienie wyboru tematu, należy postrzegać również przez pryzmat oceny stopnia przygotowania autora do rozwiązania problemu.

3.2.2.2. Sformułowanie celu pracy

Bardzo ważnym elementem koncepcji pracy jest formuła jej celu. Jego istota sprowadza się do określenia tego, do czego się dąży, tego, co się chce osiągnąć. To pewien punkt lub miejsce, do którego się zmierza,

to także stan wiedzy, jaki zamierza się osiągnąć, jak również aprioryczny wynik, dla którego osiągnięcia zostały podjęte badania. Taka istota celu pracy kwalifikacyjnej rodzi jednocześnie skutki określonego działania i postępowania.

Cel rozpatrywany z punktu widzenia koncepcji pracy kwalifikacyjnej wpływa w sposób bezpośredni z tematu pracy, wpływając z kolei na formułę problemu badawczego, hipotez i zakresu pracy.

Cele podjętych w pracy rozważań mogą mieć różny charakter. Identyfikując je można wyodrębnić następujące ich rodzaje:

1) rozpoznawcze – to jest identyfikujące wiedzę o jakimś fakcie lub zjawisku, o związkach, otoczeniu itp.;

2) praktyczne – to jest dążące do zdobycia wiedzy o środkach urzeczywistnienia różnych przedsięwzięć;

3) prognostyczne – nastawione na wypracowanie formuły wiedzy o przyszłości – to jest przewidywać o przyszłym kształcie, charakterze, wpływie, tendencji itp.

Sytuacją pożądaną w każdej pracy kwalifikacyjnej musi być jasno określony cel pracy. Przy jego identyfikacji konieczne jest zadanie sobie kilku pytań i udzielenie na nie odpowiedzi. Są to takie pytania, jak: co chcę osiągnąć?, co chciałbym przedstawić?, co trzeba wykazać?, w jaki sposób to trzeba dokonać?

Celem pracy może być: rozpoznanie jakiejś kwestii, identyfikacja faktu czy zjawiska; wyjaśnienie jakiegoś zagadnienia; dokonanie przeglądu i systematyzacja poglądów na jakiś temat; próba nowego spojrzenia na jakiś problem.

Liczba celów dociekań naukowych podejmowanych w pracy kwalifikacyjnej powinna być dostosowana do tematu i zakresu pracy. Poprawną sytuacją wydaje się być wskazanie w pracy 1–2 celów głównych, wspartych – jeśli to jest uzasadnione – celami szczegółowymi.

Cele pracy rodzą jednocześnie zadania badawcze, które trzeba postrzegać jako przedsięwzięcia do wykonania, aby osiągnąć założone cele.

3.2.2.3. Sformułowanie problemu badawczego

Ważnym elementem każdej pracy jest sformułowanie i postawienie problemu badawczego⁴⁵, postrzeganego jako kwestia do rozwiązania, stawiana w formie pytania. Powinien on pozostawać w silnych związkach z celami pracy. Stawiany problem powinien być przy tym odzwierciedleniem nie tyle kategorii źródeł, do jakich ma dostęp badacz, lecz także wyrazem wątpliwości autora pracy kwalifikacyjnej w postaci własnych pytań.

Sformułowanie problemu badawczego jest więc początkiem rzeczywistych badań. Jego sprecyzowanie, uzasadnienie oraz wyłuszczenie pytań określających jego istotę stanowią podstawowe zadania każdej pracy badawczej⁴⁶, w tym prac kwalifikacyjnych.

W pracy kwalifikacyjnej (licencjackiej, magisterskiej, podyplomowej) za wystarczającą należy uznać formułę jednego problemu głównego, wspartego dwoma, trzema problemami szczegółowymi. Podstawą do ich ustalenia jest odczucie subiektywnych braków w obiektywnej wiedzy z obszaru danej nauki. Formuła problemu musi kryć w sobie zarówno składniki wiedzy, jak i niewiedzy; musi ona identyfikować z jednej strony – to, co się wie, z drugiej zaś to, czego się nie wie – i na tym, czego się nie wie, koncentrować uwagę, aby się dowiedzieć⁴⁷.

Sformułowanie problemu badawczego jest przedsięwzięciem kilku-etapowym (*schemat 5*). Pierwszym etapem jest skoncentrowanie uwagi i zainteresowań autora na szerokim temacie badawczym, który w dalszym etapie wymaga zawężenia. Mając sprecyzowany temat badania, należy w nim znaleźć pytania, które trzeba postrzegać jako sprawę kluczową formuły problemu badawczego. Pytania te dają się sprowadzić do kilku grup. Pierwsza grupa pytań powinna doprowadzić do wskazania elementów badanego zjawiska oraz relacji pomiędzy przedmiotem badań a szerszym kontekstem. Druga grupa pytań powinna pomóc rozpoznać wewnętrzną dynamikę zjawiska oraz dynamikę jej powiązań z szerszym otoczeniem. Z kolei trzecia grupa pytań powinna się przyczynić do określenia kategorii, w jakich trzeba rozpatrywać przedmiot badań oraz ogólniejszych kategorii, do jakich ten przedmiot badań się zalicza. Pytania z tej grupy powinny dotyczyć podobieństw i różnic badanego zjawiska w

⁴⁵ Por. J. K o z ł o w s k i, *Formułowanie problemu*, „Sprawy Nauki” 1999 nr 4, s. 24.

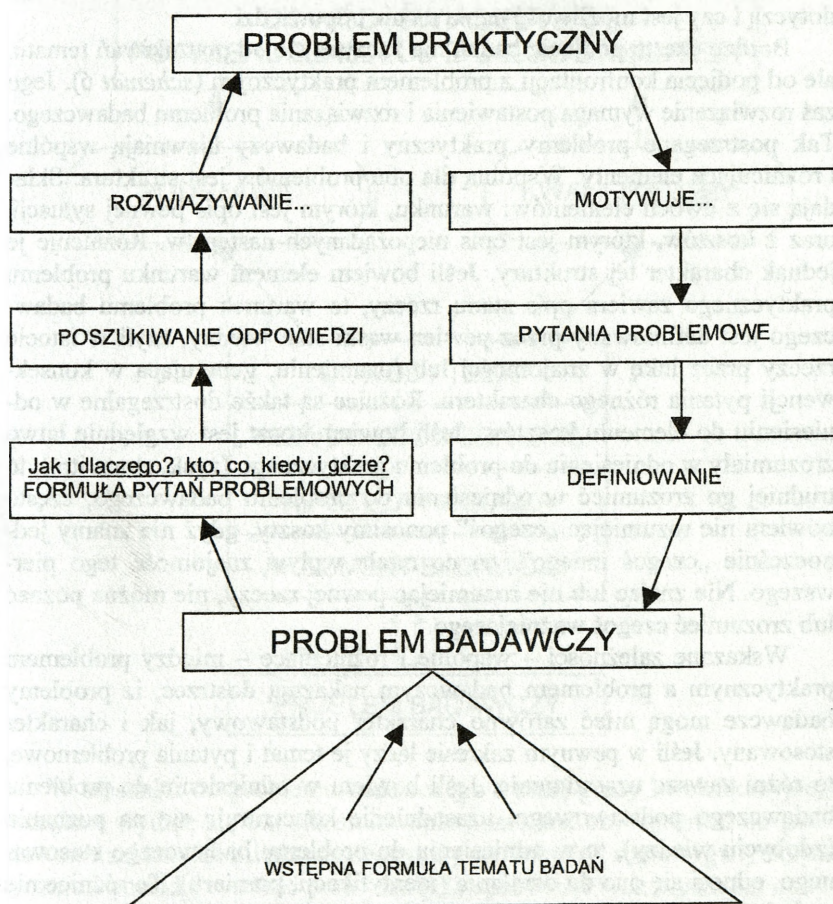
⁴⁶ Por. J. P i e t e r, *Z zagadnień pracy naukowej*, Ossolineum, Wrocław 1974, s. 117.

⁴⁷ Por. J. P i e t e r, *Praca naukowa*, Wyd. „Śląsk”, Katowice 1960, s. 55.

stosunku do innych zjawisk z obszaru tej kategorii. Natomiast czwarta grupa pytań powinna doprowadzić do ustalenia wartości przedmiotu badań oraz względnej wartości jego cech.

Schemat 5

Etapy formułowania problemu badawczego

Opracowanie własne na podstawie: J. Kozłowski, *Formułowanie problemu*, „Sprawy Nauki” 1999 nr 4, s. 25.

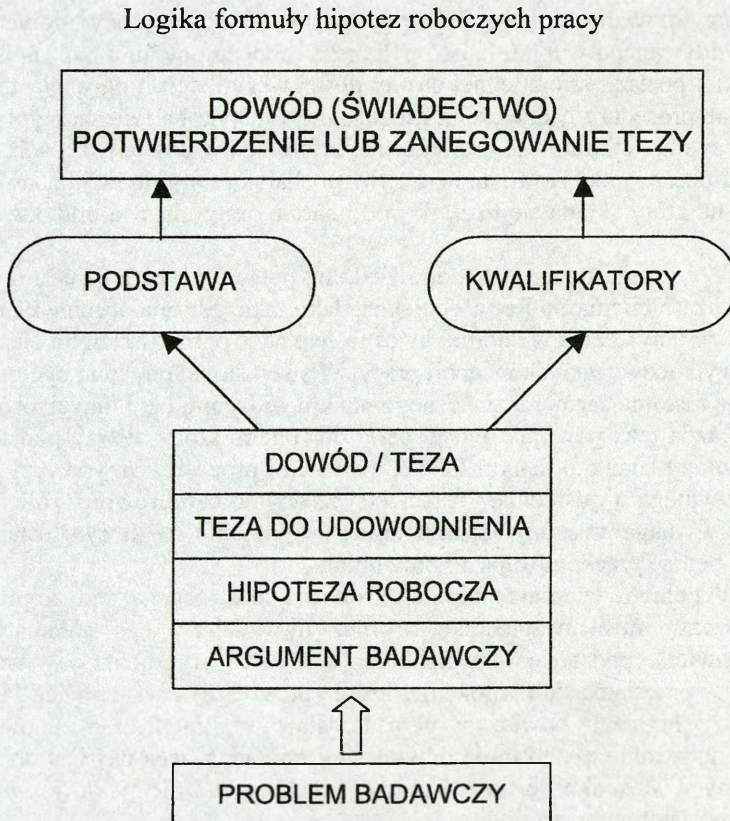
Formuła pytań problemowych powinna zostać ujęta i podzielona według określonych zasad. Najważniejszymi pytaniami są pytania: *jak i dlaczego?*, w dalszej zaś kolejności: *kto, co, kiedy i gdzie?* Pytania te w kolejnym etapie powinny być poddane próbie. Należy przy tym zaznaczyć, iż pytania problemowe w formie zdań pytających nie są pytaniami, na które można udzielić odpowiedzi wprost lub można dać na nie kilka odpowiedzi. Stąd też, aby pytania miały wartość problemu badawczego, muszą być w odpowiedni sposób postawione, wyraźnie wskazywać czego dotyczą i czy jest możliwość dania na nie odpowiedzi.

Bardzo często podjęcie badań nie zaczyna się od poszukiwań tematu, ale od podjęcia konfrontacji z problemem praktycznym (*schemat 6*). Jego zaś rozwiązanie wymaga postawienia i rozwiązania problemu badawczego. Tak postrzegane problemy praktyczny i badawczy ujawniają wspólne i różnicujące elementy. Wspólną dla obu problemów jest struktura. Składają się z dwóch elementów: warunku, którym jest opis pewnej sytuacji, oraz z kosztów, którym jest opis niepożądanych następstw. Różnicuje je jednak charakter tej struktury. Jeśli bowiem element warunku problemu praktycznego zawiera opis stanu rzeczy, to warunek problemu badawczego jest definiowany przez pewien wąski stan wiedzy, czyli w istocie rzeczy przez lukę w znajomości lub rozumieniu, generującą w konsekwencji pytania różnego charakteru. Różnice są także dostrzegalne w odniesieniu do elementu kosztów. Jeśli bowiem koszt jest względnie łatwo zrozumiały w odniesieniu do problemu praktycznego (zysk, strata itp.), to trudniej go zrozumieć w odniesieniu do problemu badawczego, często bowiem nie rozumiejąc „czegoś” ponosimy koszty, gdyż nie znamy jednocześnie „czegoś innego”, na co miała wpływ znajomość tego pierwszego. Nie znając lub nie rozumiejąc pewnej rzeczy, nie można poznać lub zrozumieć czegoś ważniejszego.

Wskazane zależności – wspólne i różnicujące – między problemem praktycznym a problemem badawczym nakazują dostrzec, iż problemy badawcze mogą mieć zarówno charakter podstawowy, jak i charakter stosowany. Jeśli w pewnym zakresie łączy je temat i pytania problemowe, to różni zawsze uzasadnienie. Jeśli bowiem w odniesieniu do problemu badawczego podstawowego, uzasadnienie koncentruje się na poznaniu (zdobyciu wiedzy), to w odniesieniu do problemu badawczego stosowanego, odnosi się ono do działania (identyfikacji, pomiaru). Te różnice nie stoją jednak na przeszkodzie, aby jeden z problemów nie był elementem drugiego, chociaż najczęściej można spotkać się z sytuacją, że problem o charakterze stosowanym, bywa częścią składową problemu o charakterze

podstawowym. W sumie zauważyć trzeba, że linie rozdziału między oboma problemami nie są odległe.

Schemat 6

W stosunku do problemu badawczego każdej pracy kwalifikacyjnej, pożądane wydaje się tak sformułowanie postulatu, aby ujmował on podstawowe zależności między zmiennymi oraz żeby był rozstrzygany empirycznie i posiadał wartość praktyczną. O spełnieniu tych wymagań autor pracy dowiaduje się jednak najczęściej dopiero po zakończeniu badań⁴⁸.

⁴⁸ Por. J. J u r a, *Przygotowanie rozprawy doktorskiej*, AON, Warszawa 1994, s. 19.

3.2.2.4. Sformułowanie hipotez roboczych pracy

Pomocna w potwierdzeniu słuszności założonego celu oraz znalezieniu odpowiedzi na sformułowany problem badawczy jest weryfikacja hipotezy roboczej. Są nią tezy do udowodnienia, mające charakter założeń przyjmowanych na etapie przygotowania koncepcji pracy i dotyczące przewidywanego wyniku badań. Hipoteza robocza powinna być zapisana w takiej postaci, aby z jednej strony do jej weryfikacji mogły być zastosowane procedury badawcze, z drugiej, zaś aby była na tyle szczegółowa, by pozwoliła eliminować gromadzenie informacji w dowolny sposób.

Hipoteza robocza w istocie przybiera charakter argumentu badawczego⁴⁹, na który składa się teza, dowody na nią, jej podstawa oraz kwalifikatory.

Teza to nic innego, jak odpowiedź na pytanie problemowe oraz formuła uzasadnienia podjęcia dociekań. Jako taka jest ona argumentem na rzecz zmiany zdania w istotnej kwestii. Jest więc bardzo ważnym elementem wypracowywania koncepcji pracy. W swej istocie powinna być nową, ważną i istotną zarówno z własnego punktu widzenia, jak i innych osób.

Każda teza powinna być wsparta dowodem, który tworzy podstawy do zmiany zdania o danym fakcie, zjawisku i procesie. Dowód przy tym sam wymaga wyjaśnienia. Oznacza to, że dowód pełni również rolę tezy, która wymaga swego uzasadnienia, aż do poziomu, w którym cała formuła będzie przekonująca i zrozumiała.

W pełnym wymiarze hipoteza robocza, postrzegana jako argument badawczy, musi uwzględniać również dwa dalsze jego elementy, a mianowicie: podstawę i kwalifikator. Podstawą argumentu jest ważna zasada, przesłanka lub założenie, które zbliża tezę, i wspierające ją dowody w logicznie powiąзанą parę. Podstawa argumentu nie odpowiada więc na pytanie czy formuła dowodu jest dokładna, lecz czy jest on adekwatny w stosunku do tezy. Dowody powinny być nie tylko liczne, ale również istotne i wiarygodne.

Z kolei kwalifikator argumentu badawczego to weryfikator wniosków. Jako taki określa on jednocześnie warunki konkluzji, w których one obowiązują, oraz ustala zakres ich stosowalności.

Hipoteza robocza w znaczeniu argumentu badawczego musi być postrzegana jako pewien domysł badawczy, sformułowany na podstawie

⁴⁹ Por. J. K o z ł o w s k i, *Argument badawczy*, „Sprawy Nauki” 1995 nr 5, s. 20.

analizy literatury, oceny innych badań, podobnych pod względem zakresu, problematyki i metod, posiadanej wiedzy czy też doświadczenia.

W pracach kwalifikacyjnych wystarczającym zabiegiem jest odwołanie się do jednej, dwóch hipotez roboczych. Liczba hipotez roboczych zależy od formuły celu i problemu badawczego. Hipoteza robocza może przybrać postać zdania bardziej lub mniej rozwiniętego, mającego formę warunkową i twierdzącą. Powinno ono wyrażać pewien stan przypuszczenia, odzwierciedlać związki pomiędzy zmiennymi (faktami, zjawiskami, procesami), odwoływać się do wiedzy i doświadczeń. Jego konstrukcja powinna być kilkuczłonowa (co najmniej dwuczłonowa). Pierwszy człon powinien rozpoczynać się od wyrazu warunkowego (np.: jeżeli, w sytuacji) i precyzować założenia domysłu; drugi powinien zaczynać się od zwrotu wynikowego (to) i zawierać tezę domysłu badawczego. Weryfikacja hipotezy polega na jej częściowym lub pełnym potwierdzeniu. Jest to sytuacja pożądana. Wartości dociekań nie obniża również sytuacja zanegowania hipotezy, a w konsekwencji sformułowania rozwiązania innego, niż zakładano. Przy zachowaniu poprawności metodycznej obie sytuacje spełniają kryteria pozytywnej oceny podjętych dociekań.

3.2.2.5. Określenie zakresu rozważań

Rozważania podjęte w pracy powinny być rozważaniami ściśle ograniczonymi. To ograniczenie powinno być wyznaczone podmiotem, przedmiotem, przestrzenią i czasem rozważań. Ich identyfikacja i wskazanie powinno być dokonywane zarówno ze względu na poprawność metodyczną, jak i ze względu na wartość poznawczą. Jasno sprecyzowana formuła zakresu podjętych dociekań pozwala na zwiększenie poprawności przez zarysowanie nurtu dociekań. Zakres rozważań pracy kwalifikacyjnej powinien być podporządkowany przyjętemu celom oraz ustalonym problemom badawczym.

Zakres podmiotowy dociekań wynika w znacznej części z tematu pracy. Stanowią go podmioty gospodarcze będące obiektem podjętych rozważań bądź też podmioty gospodarcze mające wpływ na przedmiot dociekań. Może być on w praktyce ograniczony do jednego podmiotu gospodarczego bądź też obejmować liczny zbiór podmiotów równorzędnych, jak również z bliższego i dalszego otoczenia. W praktyce badawczej podmiotem dociekań jest człowiek, a szerzej ludzie, czy też społeczeństwo postrzegane jako podmiot (podmioty) gospodarujący; gospodar-

stwa domowe będące reprezentacją określonych zbiorów ludzi; przedsiębiorstwa w ujęciu pojedynczego podmiotu, ich zbiorów w ujęciu branży, gałęzi, działu czy też gospodarki narodowej oraz instytucje mające wpływ na ich funkcjonowanie; gospodarki regionalne i światowa; ugrupowania integracyjne; międzynarodowe organizacje gospodarcze i instytucje mające wpływ na funkcjonowanie tych podmiotów.

Zakres przedmiotowy dociekań tworzy wszystko to, co może być objęte procesem poznania naukowego, a więc: konkretne fakty i zjawiska ekonomiczne, metody badawcze, instrumenty polityki gospodarczej, idee ekonomiczne itp. Jego formuła wynika także z tematu i tytułu pracy. Ustalając zakres przedmiotowy dociekań pracy kwalifikacyjnej trzeba wziąć pod uwagę możliwą skalę pola obserwacji badanych przedmiotów. Zakres przedmiotowy dociekań powinien także zależeć od skali dostępu do materiałów źródłowych oraz możliwości stosowania odpowiednich technik badawczych.

Zakres przestrzenny dociekań podejmowanych w pracy kwalifikacyjnej powinien być – podobnie jak podmiotowy i przedmiotowy – podporządkowany problematyce badań. Zostaje on z reguły określony formułą podziału terytorialnego (lokalnego, krajowego, regionalnego, kontynentalnego czy światowego), obszaru funkcjonowania podmiotu czy też przestrzegania porównań.

Zakres czasowy dociekań określa i ustala granice czasowe odtwarzanej i objaśnianej rzeczywistości gospodarczej. Jego określenie ma nie tylko znaczenie poznawcze, ale również metodyczne. Z tego punktu widzenia pożądany jest taki dobór ram czasowych, by wystarczały one do uchwycenia określonej prawidłowości i tendencji, przy jednoczesnym wykluczeniu tego, co przypadkowe. Powinien być również podporządkowany potrzebom wynikającym z formuły problemu badawczego i sposobu jego rozwiązania.

Ustalenie zakresu badawczego pracy jest istotne z punktu widzenia procesu przygotowania i realizacji pracy kwalifikacyjnej. Ma ono wręcz podstawowe znaczenie, bowiem od poprawności jego określenia zależy powodzenie dociekań, a w konsekwencji również i satysfakcja badacza. Pozwała on także na uniknięcie rozbieżności między tematem a treścią pracy.

3.2.2.6. Wskazanie płaszczyzn oraz charakteru dociekań pracy

Ważnym elementem konstrukcji koncepcji pracy kwalifikacyjnej jest wskazanie płaszczyzn oraz charakteru dociekań. Każda praca kwalifikacyjna dociekania badawcze pozwala ulokować na dwóch płaszczyznach: teoretycznej i praktycznej. Na pierwszej podejmuje się kwestie o charakterze metodologicznym i teoretycznym, wyrażające się uogólnieniami, identyfikacją problemu (jego uogólnieniem czy też ujmowaniem w formuły modelu teoretycznego). Natomiast na drugiej podejmuje się kwestie dotyczące analiz empirycznych, opisu konkretnej rzeczywistości, a także jej ocen.

3.2.2.7. Wskazanie metod i narzędzi badawczych zastosowanych w pracy

Realizacja założonych celów pracy oraz rozwiązanie sformułowanych w niej problemów, wymaga odwołania się do określonych instrumentów badawczych. Są nimi określone metody, techniki i procedury badawcze. Powinny one zostać jednoznacznie rozpoznane z punktu widzenia przydatności ich wykorzystania w dociekaniach podjętych w pracy. Wymóg ten wynika z faktu, iż proces naukowego poznania, jako wyraz świadomej i celowej działalności, musi mieć charakter ściśle zorganizowany. Oznacza to jednocześnie, że podejmowane w tym zakresie działania powinny zapewnić możliwość poznania całości badanego zjawiska w sposób możliwie wszechstronny.

Dobór metod, technik i procedur badawczych wpływa w sposób bezpośredni na powodzenie i wiarygodność uzyskanych wyników. Wiąże się to z faktem, iż każdy problem naukowy wymaga właściwego – to jest z jednej strony ogólnego, z drugiej zaś specyficznego – ich zastosowania. Każdy problem badawczy ma więc specyficzny dla swych dociekań układ metod, technik i procedur badawczych. Jego konstrukcja, by można było ją uznać za poprawną, powinna spełniać następujące warunki: obiektywności – rozumianej jako stopień niezależności prowadzonych badań od różnych okoliczności sytuacyjnych i umiejętności dyplomanta; rzetelności – czyli zapewnienia właściwego stopnia dokładności pomiaru zmienionych przyjętych do badań; trafności – czyli adekwatności doboru z punktu widzenia wskaźników podlegających pomiarom⁵⁰.

⁵⁰ Por. M. Ł o b o c k i, *Metody badań pedagogicznych*, PWN, Warszawa 1978, s. 89–91.

Metodami wykorzystywanymi podczas pisania ekonomicznych prac kwalifikacyjnych są metody: analizy i syntezy; indukcji, dedukcji i redukcji; abstrakcji, stopniowej konkretyzacji i weryfikacji; statystyczne i ekonometryczne; analogii; prób i błędów, i inne.

Z kolei najczęściej przywoływanymi technikami w dociekaniach ekonomicznych są takie techniki, jak: badania kwestionariuszowe i ankietowe, obserwacje, testy itp.

Natomiast procedurami mającymi zastosowanie podczas pisania prac kwalifikacyjnych są w istocie sposoby wykorzystania konkretnych narzędzi badawczych. W stosunku do nich żąda się, aby były one: rzetelne – to jest takie, aby pozwalały uzyskiwać obiektywne i wyczerpujące informacje o cechach, stanach i faktach; logiczne – to jest takie, aby charakteryzowała je racjonalność konstrukcyjna umożliwiająca gromadzenie informacji w określonym porządku w sposób celowy i systematyczny; komunikatywne – to jest czytelne i jednoznacznie sprawiające, że formuła pojęć będzie przejrzysta i zrozumiała; skategoryzowane – to jest pozwalające na określenie wielu wyraźnie dostrzegalnych, zróżnicowanych i mierzalnych parametrów; łatwe do stosowania.

Pożądaną dla ostatecznego efektu pracy jest wskazanie tych metod, technik i procedur, które będą pełnić rolę wiodącą zarówno w fazie badań, jak i w fazie prezentacji wyników tych badań. Decyzje o ich wyborze autor pracy kwalifikacyjnej podejmuje na podstawie posiadanej wiedzy, sugestii promotora i doświadczeń innych pracowników naukowych.

3.2.2.8. Wskazanie bazy materiałów źródłowych

Na etapie konstrukcji koncepcji pracy dokonuje się także wstępnego rozpoznania i ogólnego zapoznania się z materiałami źródłowymi. Mają one dalece zróżnicowany charakter. Ich identyfikacji można dokonać zarówno z punktu widzenia formy, jak i z punktu widzenia przydatności merytorycznej.

Rozpoznanie literatury przedmiotu według kryterium formy powinno dokonać się w kilku grupach, najczęściej zaś: w grupie publikacji zwartych – którą stanowią książki, monografie, studia i opracowania naukowe; publikacji periodycznych – którymi są najczęściej artykuły zamieszczone na łamach fachowych periodyków lub innych publikatorów; dokumentów źródłowych – którymi mogą być dokumenty międzynarodowe, państwowe,

przedsiębiorstw i inne; materiałów statystycznych – publikowanych przez urzędy statystyczne, ośrodki naukowe lub przedsiębiorstwa.

Patrząc zaś na bazę źródłową dociekań z punktu widzenia ich przydatności przy pisaniu pracy, trzeba w jej obszarze wskazać te jej pozycje, które dotyczą:

- a) całości rozwiązywanego problemu, a więc wiążą się z dyscypliną wiedzy stanowiącą tło do rozważań ogólnych podejmowanych w pracy;
- b) problemów szczegółowych podejmowanych w pracy;
- c) zagadnień metodycznych.

Wskazana baza źródłowa, która dotyczy badań podjętych w pracy, bez względu na formę i przydatność do podejmowanych w pracy dociekań, podlega rozpoznaniu w całości lub w części. Jej analiza ma służyć nie opisowi kolejnej pozycji, ale wyrobieniu przez studenta (autora pracy) ocen wartościujących z punktu widzenia prowadzonych rozważań.

3.2.2.9. Przedstawienie zarysu układu pracy

Mając na uwadze fakt, że układ pracy zależy od problemów, jakie będą w niej rozwiązywane, nie jest rzeczą łatwą sformułować szczegółowo jej układ. Możliwe i konieczne jest jednak wyodrębnienie w strukturze pracy jej trzech zasadniczych części: wstępu, treści właściwej (nazywanej często częścią główną) oraz zakończenia. Częściami uzupełniającymi ten układ pracy są: bibliografia, wykaz schematów, tabel i rysunków oraz wykaz załączników – jeśli takie występują.

Uwzględnienie takiego podejścia powinno zapewnić pracy przejrzystość. Ważny w tym względzie jest fakt, że najważniejszą częścią pracy jest część główna, w której musi zostać odzwierciedlona część merytoryczna pracy, podjęty, rozwiązany i oceniony problem badawczy. Pozostałe części, jak: „wstęp”, „zakończenie”, „bibliografia”, „wykazy...” szkicują tło i metodologię rozwiązania problemu, podsumowują rozważania, uzupełniają i porządkują pracę od strony redakcyjnej.

Istotnym zabiegiem na etapie konstrukcji koncepcji pracy jest przedstawienie wstępnej formuły rozdziałów pracy, wraz z ich syntetycznym uszczegółowieniem. Podejście takie wstępnie porządkuje obszary i zadania badawcze podejmowane w toku dociekań pracy kwalifikacyjnej.

3.2.3. Konstrukcja pracy

Bardzo ważnym zagadnieniem pisania pracy promocyjnej jest wypracowanie jej konstrukcji. Proces ten powinien się opierać na uwzględnieniu szeregu zasad, wymagań i wskazówek metodologicznych. Ich uwzględnienie i przestrzeganie powinno prowadzić do tego, by praca promocyjna stała się zorganizowaną i zamkniętą całością.

Podstawowymi zasadami konstrukcji pracy promocyjnej, a także konstrukcji innych tekstów naukowych, są zasady ciągu wynikania oraz układu hierarchicznego. Zasada ciągu wynikania wymusza, aby każdy następny rozdział pracy był kontynuacją poprzedniego, a poprzedni stwarzał podbudowę następnemu. Z kolei zasada układu hierarchicznego wskazuje na występowanie w pracy fragmentów nierównorzędnych – rozdział, podrozdział, kwestia, punkt.

Istota wymagań i wskazówek metodologicznych sprowadza się do tego, by konstrukcja pracy promocyjnej charakteryzowała się:

- a) prostotą i przejrzystością;
- b) logiką dociekań i wykładu ich wyników;
- c) układem treści, który eliminuje niebezpieczeństwo nawrotów do tych samych zagadnień;
- d) metodycznością, wyrażającą się zgodnością z tokiem poprawnego myślenia;
- e) harmonią, to jest zachowaniem właściwych proporcji pomiędzy poszczególnymi fragmentami pracy.

Pierwszą częścią pracy powinien być WSTĘP (albo pełniące tę funkcję WPROWADZENIE). Jest to bardzo istotna część pracy, która musi mieć charakter metodologiczny. W niej to bowiem musi zostać zawarte uzasadnienie wyboru tematu pracy, muszą zostać wskazane problemy badawcze pracy, jej cele i hipotezy robocze, zakres i płaszczyzny dociekań, wykorzystane metody badawcze, materiały źródłowe oraz zarys układu części głównej pracy. Musi on występować w każdej pracy, zawiera bowiem informacje dotyczące okoliczności podjęcia oraz realizacji dociekań nad tematyką pracy. Ta część pracy nie może być potraktowana marginesowo.

Oznacza to, że „wstęp”, postrzegany jako „to, od czego się coś zaczyna, pierwsza część, początkowe stadium czegoś, przygotowanie, wprowadzenie do całości; początek”, oraz jako „wyodrębniona... początkowa część dzieła, wprowadzająca w jego treść, informująca o historii powsta-

nia dzieła i o problemach poruszonych przez autora”⁵¹ – jest więc nieodzowną formą wprowadzenia do ogólnego tematu pracy, sprecyzowanego wcześniej stosownym tytułem.

We wstępie powinny zostać zawarte wszelkie niezbędne wskazówki co do charakteru tematu i charakteru samej pracy. Jego podstawowym zadaniem jest zatem bliższe i szersze sprecyzowanie tematu pracy, poczynając od uzasadnienia wyboru tematu pracy i formuły jej tytułu zarówno z teoretycznego, jak i praktycznego punktu widzenia – poprzez: wskazanie celów pracy (ogólnych i szczegółowych; teoretycznych i pragmatycznych), przyjęcie hipotez pomocnych przy weryfikacji podjętych rozważań, określenie zakresu przedmiotowego, podmiotowego, przestrzennego i czasowego, wskazanie płaszczyzn podejmowanych dociekań..., zidentyfikowanie metod badawczych, które zostaną wykorzystane, wskazanie materiału źródłowego stanowiącego podstawę rozważań – po zarysowanie ogólnej konstrukcji pracy.

Drugą częścią pracy jest CZĘŚĆ GŁÓWNA, składająca się z rozdziałów. Ich ilość zależy od zakresu podejmowanej problematyki. Pożądana (wzorcową) jest trzyrozdziałowa część główna pracy.

Pierwszy rozdział powinien mieć charakter teoretyczny i koncentrować się na analizie stanu wiedzy, na problemie wynikającym z tematu pracy. Opracowuje się go na podstawie studiów literatury fachowej. Jest to rozdział, w którym musi zostać potwierdzone dobre rozpoznanie literatury przedmiotu, a także umiejętność korzystania z materiałów źródłowych. Rozważania podjęte w tym rozdziale powinny również potwierdzić znajomość aktualnego stanu wiedzy dotyczącego problematyki określonej tematem pracy. Bez niej bowiem nie może być mowy o poprawnym rozwiązaniu problemów pracy oraz osiągnięciu jej założonych celów. Rozdział ten powinien mieć także w pewnej części charakter krytycznej analizy rozważanych problemów. Jest to w istocie najłatwiejszy do napisania rozdział pracy.

Kolejny, drugi rozdział, który trzeba traktować jako podstawowy i najważniejszy, powinien mieć charakter analityczny i uzewnętrznić analizę problematyki badawczej. Podstawą jej dokonania jest empiria, czyli dane o rzeczywistości gospodarczej. W rozdziale tym muszą zostać przedstawione wyniki przeprowadzonych dociekań. Ich prezentacja musi być dowiązana do prowadzonych rozważań. Rozdział ten jest trudny do napi-

⁵¹ *Słownik...* s. 772.

sania, musi bowiem ukazać związki i zależności zachodzące pomiędzy analizowanymi faktami, zjawiskami i procesami.

Ostatnim (trzecim) rozdziałem pracy, powinien być rozdział mający charakter oceniający lub syntezujący, prognostyczny albo postulatywny. Jest on także trudnym do napisania rozdziałem pracy.

Trzecią częścią pracy promocyjnej jest ZAKOŃCZENIE. Powinno ono jasno wiązać treść podjętych i przeprowadzonych rozważań z osiągniętymi wynikami i wnioskami w poszczególnych rozdziałach. W nim powinno się zamieścić syntetyczne wnioski dotyczące całości rozważań, a w ślad za tym sformułować określone postulaty dotyczące kwestii będących przedmiotem rozważań. Przedstawiane wnioski nie powinny mieć charakteru zbyt ogólnego ani też nie wynikającego z prowadzonych dociekań. Powinny mieć jednak charakter poznawczy, to jest wskazujący teoretyczne implikacje, oraz użyteczny – to jest wskazujący na możliwości praktycznego zastosowania i wykorzystania rezultatów przeprowadzonych dociekań. Zakończenie powinno być przede wszystkim odzwierciedleniem syntezy własnych przemyśleń.

Uzupełnieniem podjętych rozważań pracy promocyjnej jest BIBLIOGRAFIA. Umieszcza się ją po ZAKOŃCZENIU, ale przed WYKAZEM... Powinna być przedstawiona w pracy w układzie: pozycje zwarte (książki, monografie, opracowania naukowe), pozycje periodyczne (artykuły), dokumenty oraz materiały statystyczne. Ta część pracy jest z jednej strony wyrazem, z drugiej zaś świadectwem uwzględnienia przez jej autora wykorzystania dotychczasowego dorobku nauki i praktyki w zakresie problemów podjętych w pracy.

Kolejnym uzupełnieniem zasadniczej części rozważań jest WYKAZ SCHEMATÓW, TABEL, WYKRESÓW I ZAŁĄCZNIKÓW.

Przedstawione zasady i zalecenia konstrukcji pracy promocyjnej należy traktować jako ogólną propozycję (*załącznik 4*), która w konkretnym przypadku może zostać częściowo zmieniona.

3.3. EDYTORSKIE OPRACOWANIE ORAZ TECHNIKA PISANIA PRACY KWALIFIKACYJNEJ

3.3.1. Wykonanie i rozmiar pracy

Bardzo ważnym etapem i elementem pisania pracy kwalifikacyjnej jest jej edytorskie wykonanie. Obejmuje ono podporządkowanie się wymaganiom dotyczącym wykonania i rozmiaru pracy oraz zasad i technik jej pisania. Świadomość tego trzeba mieć od samego początku pisania pracy kwalifikacyjnej.

Praca kwalifikacyjna powinna być napisana w formacie A 4, powszechnie uznawanym za standardowy do prac kwalifikacyjnych. Powinna być oprawiona w karton lub oprawę twardą i opisana zgodnie z tradycją ukształtowaną w uczelni (wzór – załącznik 5). Umieszcza się na niej nazwę uczelni i wydział studiów, imię i nazwisko autora, tytuł pracy, miejsce funkcjonowania uczelni oraz rok napisania pracy.

Wnętrze pracy rozpoczyna **strona tytułowa** (wzór – załącznik 6), która jest pierwszą stroną. Jest ona wliczana do ogólnej numeracji stron, lecz nie umieszcza się na niej paginy (numeru strony). Na odwrocie pierwszej strony umieszcza się zapis (formułę) potwierdzający przyjęcie pracy kwalifikacyjnej przez promotora.

Na drugiej stronie pracy umieszcza się **spis treści**. Jest to jednocześnie pierwsza strona, na której stawia się paginę z numerem strony „2”.

Następną stroną pracy (opisaną jako 3) rozpoczyna **WSTĘP**, a kolejne – poszczególne rozdziały pracy.

Objętość pracy kwalifikacyjnej powinna odpowiadać jej rodzajowi oraz zakresowi podjętych dociekań. Trzeba patrzeć na tę kwestię z dwóch punktów widzenia: edytorskiego oraz metodologicznego. Z edytorskiego punktu widzenia objętość pracy kwalifikacyjnej zależy od rodzaju pracy, to jest od tego, czy jest to praca licencjacka, magisterska czy podyplomowa. Praca licencjacka, jako praca niższego rzędu, w porównaniu z dwoma pozostałymi, powinna być pracą objętościowo mniejszą. Prace kwalifikacyjne, mające charakter studium teorii lub praktyki, powinny zamykać się w objętości 40–50 stron maszynopisu w przypadku prac licencjackich oraz 50–70 stron maszynopisu w przypadku prac magisterskich i podyplomowych. Generalnie należy wskazać, iż praca kwalifikacyjna nie powinna być zbyt obszerna. Zaznaczyć przy tym jednak należy, że objętość pracy nie jest dyskwalifikującym ją czynnikiem.

Zakładając, że praca kwalifikacyjna stanowi logiczną całość, każdej jej części można przypisać określoną objętość. Będą one różne dla konkretnego rodzaju pracy (tabela 1).

Tabela 1

Postulowane rozmiary prac kwalifikacyjnych
według kryterium edytorskiego

Lp.	Część składowa	Praca licencjacka (liczba stron)	Praca magisterska, podyplomowa (liczba stron)
1.	Strona tytułowa	1	1
2.	Spis treści	1	1
3.	Wstęp	2-3	2-3
4.	Rozdział 1 (o charakterze teoretyczno-metodologicznym)	10-12	12-18
5.	Rozdział 2 (analityczno-weryfikujący)	12-14	14-22
6.	Rozdział 3 (oceniający, prognostyczny, postulatywny)	10-12	12-18
7.	Zakończenie	2-3	2-3
8.	Bibliografia	1-2	1-2
9.	Wykaz schematów, tabel i wykresów	1-2	1-2
10.	Załączniki		
	RAZEM	40-50	50-70

Analiza takiej struktury pracy dowodzi, iż część główna (zasadnicze rozdziały pracy) obejmuje około 80 proc. objętości pracy. Największy udział w strukturze pracy ma rozdział drugi (analityczno-weryfikujący), który stanowi około 30 proc. jej całości.

Z metodologicznego punktu widzenia objętość elementów strukturalnych pracy, które w marginalnym stopniu nakładają się na układ edytorski, powinna się mieścić w następujących ramach (tabela 2), sumarycznie odpowiadających objętości edytorskiej.

Tabela 2

Postulowane rozmiary prac kwalifikacyjnych
według kryterium metodologicznego

Lp.	Część składowa	Praca licencjacka (liczba stron)	Praca magisterska, podyplomowa (liczba stron)
1.	Strona tytułowa	1	1
2.	Spis treści	1	1
3.	Prezentacja metodologii problemu	7-9	9-11
4.	Identyfikacja teorii problemu	5-7	9-11
5.	Rozwiązanie problemu (analiza, wyjaśnienie, weryfikacja hipotez)	12-14	14-22
6.	Wyniki dociekań i ich oceny, propozycje, postulaty, prognozy	12-14	14-20
7.	Bibliografia	1-2	1-2
8.	Wykaz schematów, tabel i wykresów	1-2	1-2
9.	Załączniki		
	RAZEM	40-50	50-70

3.3.2. Zasady pisania pracy

Praca kwalifikacyjna musi zostać napisana z uwzględnieniem pewnych zasad pisarstwa naukowego, wyprowadzonych z kanonów metodologicznych oraz prawideł rozumienia wypowiedzi słownych i pisemnych⁵². Uwzględnienie ich, pozwoli bowiem dopiero na postrzeganie pracy jako wyrazu i odzwierciedlenie logiki wykładu podjętych dociekań. Takimi podstawowymi zasadami konstrukcji pracy promocyjnej – a także konstrukcji innych tekstów naukowych – są zasady: strukturalizacji, hierarchizacji, źródłowości, dostatecznego uzasadnienia twierdzeń, ścisłości i dokładności, obiektywności i rzetelności oraz oszczędności słowa.

Zasada strukturalizacji

Zasada strukturalizacji zakłada, że każda praca kwalifikacyjna ma swoją strukturę, a jej elementy mają różną wagę. Wstępny podział struktury pracy pozwala na wyróżnienie trzech części: wstępnej, głównej oraz końcowej. Przy takim podziale najważniejszą częścią jest część główna, którą jest rozwinięcie tematu podjętego w pracy. Część wstępna – obejmująca z reguły WSTĘP – oraz końcowa – obejmująca ZAKOŃCZENIE, BIBLIOGRAFIĘ, WYKAZ SCHEMATÓW, TABEL, WYKRESÓW I ZAŁĄCZNIKÓW (jeśli takie występują), a także niekiedy ANEKS, mimo że mają charakter uzupełniających, z punktu widzenia całości pracy są także ważnymi elementami strukturalnymi.

W pracy kwalifikacyjnej ważna jest nie tylko obecność wymienionych części opracowania, ale również proporcje między nimi. Naturalną rzeczą jest to, że część główna pracy pod względem wielkości i rangi jest najważniejsza. Pożądane jest jednocześnie, aby stanowiące jej strukturę rozdziały, były mniej więcej równe, to znaczy, aby nie było rażących dysproporcji między nimi. Nie może mieć miejsca sytuacja, że jeden z rozdziałów będzie objętościowo kilka razy większy od rozdziałów sąsiadujących i pozostałych. Nie oznacza to jednocześnie, żeby wszystkie rozdziały pracy były jednakowe. Rozdział wiodący z reguły powinien być nieznacznie większy.

Ważną kwestią z punktu widzenia struktury pracy jest struktura rozdziałów, na którą składają się podrozdziały i akapity. Rozdział w pracy

⁵² Por. W.Z. Z a c z y ń s k i, *Poradnik autora prac seminaryjnych, dyplomowych i magisterskich*, Wyd. „ŻAK”, Warszawa 1995, s. 31–44.

musi być postrzegany jako autonomiczna i treściowo rozbudowana część pracy, w której są zamieszczone informacje odnoszące się do zakresu merytorycznego określonego przez jego tytuł. Rozdział składa się z podrozdziałów, które są względnie autonomicznymi częściami rozdziałów, i które noszą także własne tytuły (będące w praktyce podtytułami). Ich tworzenie wynika przede wszystkim ze względów metodologicznych. W praktyce w pracy dopuszcza się podział podrozdziałów na kolejne elementy strukturalne, to jest kwestie i punkty.

Istotnym elementem każdego rozdziału, podrozdziału, kwestii i punktu są akapity, które trzeba identyfikować jako tekst pisany od nowego wiersza. Jest to tekst zaznaczony na stronie „wcięciem” i prezentujący początek nowej myśli, która kończy się wraz z końcem akapitu. Rolą podziału treści rozważań w tekście pracy jest rozbicie prezentacji rozważań na mniejsze części oraz wyodrębnienie względnie autonomicznych jednostek myślowych.

Patrząc zaś na strukturę pracy z metodologicznego punktu widzenia, można w jej poszczególnych elementach dostrzec strukturę: opisu rodzajowego i szeregującego, wyjaśniania, uzasadniania, sprawdzania i wartościowania⁵³.

Zasada hierarchizacji

Z zasadą strukturalizacji opracowania ściśle wiąże się zasada hierarchizacji, nazywana także zasadą układu hierarchicznego. Zasada ta wskazuje na występowanie w pracy fragmentów nierównorzędnych – rozdziałów, podrozdziałów, kwestii, punktów.

Zasada ciągu wynikania

Zasada ciągu wynikania jest postulatem wymuszającym, aby każdy następny rozdział pracy był kontynuacją poprzedniego, a poprzedni, stwarzał podbudowę następnemu. Jest ona ściśle powiązana z zasadą strukturalizacji i hierarchizacji.

⁵³ Por. U. M o r s z c z y ń s k a, *Rola elementów metodologii nauk w treściach nauczania*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1991, s. 71–72.

Zasada źródłowości

Istotą zasady źródłowości jest respektowanie w toku pisania pracy kwalifikacyjnej rzetelności i obiektywizmu. Wynika ona z konieczności urzeczywistnienia żądania, aby formułowane w pracy treści były udokumentowane właściwym uzasadnieniem. Uzasadnienie to ma zarówno wymiar poznawczy, metodologiczny, jak też moralno-prawny i techniczny.

Wymiar poznawczy i metodologiczny wskazuje na potrzebę udokumentowania źródeł przedstawionych dociekań.

Aspekt moralno-prawny zasady źródłowości wiąże się zaś ze sposobem korzystania z cudzych myśli. Wskazuje on na negatywne kwalifikacje postępowania polegającego na zawłaszczaniu cudzych przemyśleń, czy nawet wręcz całych zdań.

Natomiast aspekt techniczny zasady źródłowości wskazuje na możliwość zapożyczenia myśli, ale pod warunkiem wskazania jej autora oraz źródła, z którego została zaczerpnięta. Do tego służą przypisy i odsyłacze.

Zasada źródłowości jest zasadą, która wiąże się ściśle z innymi zasadami, na przykład obiektywności i rzetelności.

Zasada obiektywności i rzetelności

Zasada obiektywności pisania prac kwalifikacyjnych jest postulatem, aby wywód prezentowany na jej łamach nie był zniekształconym obrazem rzeczywistości. Ze zniekształconym obrazem rzeczywistości będziemy zaś mieć do czynienia wówczas, gdy subiektywne podejście autora do problemów badawczych spowoduje zejście na manowce podjętych przez niego dociekań. Dążenie do obiektywności i rzetelności w toku pisania pracy kwalifikacyjnej oznacza jednocześnie potrzebę rzetelnego prowadzenia badań, których podstawą powinny być poprawnie dobrane i wiarygodne materiały źródłowe.

Zasada dostatecznego uzasadniania twierdzeń

Istotą zasady dostatecznego uzasadniania twierdzeń jest, aby każde zdanie opisu faktu, zdarzenia, procesu było właściwie udokumentowane, czyli miało znamiona faktu naukowego. Oznacza to, że opis zaobserwowanego zdarzenia musi także uwzględniać towarzyszące mu okoliczności czasu i miejsca zaistnienia. Przestrzeganie tej zasady powinno zabezpieczyć autora przed utratą obiektywności i rzetelności prowadzonych badań.

W ślad za tym, zasada ta nakazuje niedopuszczanie w toku uzasadniania twierdzeń informacji mających charakter domysłów czy też zasłyszanych opinii nieznanego autorstwa. Nie można więc na bazie niepewnych informacji formułować twierdzeń, które nie mają dostatecznego uzasadnienia.

Zasada ścisłości

Istotą zasady ścisłości jest przestrzeganie używania takich pojęć, które dokładnie i jednoznacznie będą opisywać rzeczywistość, do której się odnoszą. Oznacza to jednocześnie konieczność odwoływania się do uporządkowanego języka danej nauki, to jest posługiwania się wypracowanymi przez naukę – z obszaru, którego jest pisana praca kwalifikacyjna – właściwymi jej kategoriami. Skutecznym sposobem sprostania wymaganiom wynikającym z tej zasady, jest więc konsekwentne używanie terminów w ich przyjętym znaczeniu.

Zasada jasności i prostoty

Zasada jasności i prostoty pisania pracy kwalifikacyjnej odnosi się do rozumienia języka, jakim jest ona pisana. Jej istotą jest postulat, aby praca kwalifikacyjna była łatwa do czytania, a przez to jednocześnie zrozumiała.

Zasada jasności i prostoty pozostaje jednak często w pewnej sprzeczności z zasadą ścisłości. Rozwiązanie tego problemu wydaje się tkwić w umiejętności korzystania z uniwersalnego języka nauki, w trafnych zapożyczeniach kategorii jednej nauki z innych nauk (np. ekonomii z psychologii, socjologii czy też fizyki), unikania ogólników i wyrazów dwuznacznych oraz niewiele mówiących, a także respektowania norm gramatycznych języka ojczystego.

Zasada oszczędności słowa

Zasada oszczędności słowa jest zasadą ściśle wiążącą się z zasadą jasności i prostoty. Sprowadza się ona do postulatu unikania rozwlekłości i powtórzeń w pisanej pracy. W związku z tym pamiętać trzeba, iż o wartości pracy nie decyduje liczba zapisywanych stron, lecz trafność rozważań z metodologicznego i merytorycznego punktu widzenia. Liczba zaś stron tekstu zależy przede wszystkim od złożoności podjętych pro-

blemów i potrzeby ich wyczerpującego przedstawienia. Jest więc ona ściśle związana z logiką wywodów podjętych w pracy i logiką ich wykładu.

Przestrzeganie zasady oszczędności słowa jest ściśle związane z optymalizacją wypowiedzi. Jej rozwlekłość i powtórzenia dezorganizują myśli czytelnika i utrudniają śledzenie przewodniej idei pracy. Bardziej poprawnym rozwiązaniem, jeśli zaistnieje konieczność przywołania wcześniej podjętych kwestii, jest nie jej powtarzanie, lecz wskazanie miejsca jej poprzedniego sformułowania.

3.3.3. Technika pisania pracy

3.3.3.1. Format

Wpływ na edytorską stronę pracy ma technika jej pisania. Jednym z jej elementów jest formuła formatu pracy. Tekst pracy powinien być napisany na komputerze (za pomocą edytorów tekstu *Microsoft Word*) jednostronnie w formacie A 4. Powinien być to tekst ciągły, z uwzględnieniem ewentualnych śródtytułów, akapitów i przypisów. Zachowuje się przy tym następujące wielkości marginesów: górnego 2,5 cm; dolnego 2,5 cm; lewego 3 cm; prawego 2 cm.

Pageinę (numer strony) umieszcza się ok. 1,5 cm od góry strony na górnym marginesie, na środku kolumny tekstu.

Tekst zasadniczy pracy należy pisać czcionką *Times New Roman* 13-punktową, z zachowaniem 1,5 wielokrotności odstępu między wierszami. Powinien być on przedstawiony w jednej kolumnie i rozłożony na stronie w sposób proporcjonalny, to jest od lewego do prawego marginesu. W sytuacjach szczególnych, podyktowanych potrzebą wyróżnienia jakiegoś problemu, dopuszcza się stosowanie wcięć z lewej strony.

Pożądanym zabiegiem edytorskim jest pisanie tekstu pracy kwalifikacyjnej z uwzględnieniem akapitów, to jest wcięć z lewej strony wiersza, wskazujących na nową myśl w tekście. Wielkość wcięć akapitowych powinna wynosić od 3 do 6 znaków (spacji). Ustalenia te należy traktować jako orientacyjne.

Tekst zasadniczy pracy należy justować, tzn. równać do lewej i prawej strony kolumny. Należy przy tym unikać „bękartów”, tzn. niepełnych wierszy kończących akapit na początku nowej kolumny, a także – ze względów estetycznych – pozostawiania na końcu wiersza wyrazów jednoliterowych, jak: i, a, u, o, w, z.

Jako formalny wymóg należy także potraktować zalecenie, aby każdy rozdział pracy rozpoczynał się od nowej strony, podrozdziały natomiast umiejscawia się w ciągu tekstu danego rozdziału pracy.

3.3.3.2. Tytułaria w tekście

Kolejnym elementem techniki pisania pracy jest kwestia tytułów w tekście. Obejmuje ona gradację poszczególnych tytułów według sposobu ich umieszczenia i wielkości użytej czcionki, a także wyróżnienie odmianą pisma (wersaliki, grube itp.). Im główniejszy tytuł, tym większa czcionka.

Tytuły rozdziałów umieszcza się od nowej strony. Tytuły podrozdziałów pisze się w ciągu, oddzielając od tekstu (z góry i z dołu) odstępem jednego wiersza.

Przy formułowaniu tytułów rozdziałów, a także podtytułów i tytułów ilustracji (schematów, wykresów, rysunków, map) i tytułach tabel, nie stawia się kropki. Wyrazów w tytułach się nie dzieli.

Nad tytułem od góry strony i pod tytułem od dołu, powinny się znajdować co najmniej trzy wiersze tekstu zasadniczego.

Długość wierszy tytułów nie powinna zajmować całej szerokości kolumny.

Układ tytułów na kolumnie tekstowej może być wypośrodkowany lub wyrównany do lewego marginesu.

Wielkość i rodzaj czcionki oraz układ poszczególnych stopni tytułów należy stosować konsekwentnie w całej pracy.

Do rozróżnienia hierarchii tytułów można stosować dwa rodzaje oznaczeń umieszczonych przed tytułem:

a) numerację cyfrowo-literową:

I, II, III, IV itd. – tytuły rozdziałów 1 stopnia ważności

A, B, C, D itd. – tytuły rozdziałów 2 stopnia ważności

1, 2, 3, 4 itd. – tytuły rozdziałów 3 stopnia ważności

a, b, c, d itd. – tytuły rozdziałów 4 stopnia ważności

b) numerację cyfrową wielorzędową:

1. – tytuł rozdziału 1 stopnia ważności

1.1. – tytuł rozdziału 2 stopnia ważności

1.1.1. – tytuł rozdziału 3 stopnia ważności

1.1.1.1. – tytuł rozdziału 4 stopnia ważności

2. – tytuł rozdziału 1 stopnia ważności

2.1. – tytuł rozdziału 2 stopnia ważności

itd.

Po cyfrach i literach umieszczonych przed treścią tytułu stawia się kropkę.

Przy numeracji cyfrowej wielorzędowej między tytułem wyższego stopnia a tytułem niższego stopnia nie powinno być żadnych tekstów. Na przykład po tytule z oznaczeniem 1., powinien od razu nastąpić tytuł podrozdziału 1.1., a po tytule podrozdziału 1.6., powinien być tytuł podrozdziału 1.6.1. itd.

3.3.3.3. Wyliczenia w tekście

Inną stroną edytorskiej techniki pisania pracy jest kwestia wyliczeń w tekście. W pracy mogą występować wyliczenia, na początku których do zaznaczenia hierarchii stosuje się następujące oznaczenia:

cyfry rzymskie: I, II, III, ...

litery wersalikowe: A, B, C, ...

cyfry arabskie: 1, 2, 3, ...

litery tekstowe: a, b, c, ...

myślniki: –

inne, na przykład grube kropki • lub gwiazdki * na środku wiersza.

Oznaczenia cyfrowe i literowe są oddzielane od tekstu nawiasami lub kropkami. Na ogół stosuje się zasadę, aby po nawiasach pisać następujące po nich słowa z małej litery, po kropkach zaś – z wielkiej litery.

3.3.3.4. Wyróżnienia w tekście

Często stosowanym zabiegiem w technice pisania prac są wyróżnienia w tekście. Przyjmują one formę: podkreśleń, kursywy, wersalików oraz spacji. Są one pożądaną formą wyróżnień. Pamiętać jednak trzeba, że należy zwrócić uwagę na umiar w ich stosowaniu.

Podkreślenie jest formą wyróżnienia polegającą na podkreśleniu określonego wyrazu lub tekstu. Obecnie ta forma wyróżniania jest coraz rzadziej stosowana.

Szerokie zastosowanie w piśmiennictwie prac kwalifikacyjnych ma *pismo pochyle* (*kursywa* – nazywana także *italiką*). Służy ono do wyróżnienia wyrazów obcego pochodzenia, zwrotów, cytatów, a nawet całych ustępów (wówczas wyrazów tych nie obejmujemy cudzysłowami). Jest to bardzo estetyczna forma wyróżniania, najczęściej stosowana w pisaniu

dedykacji, wstępów, zwrotów łacińskich lub z innego języka, zwrotów oryginalnych, wmontowanych w tok rozważań innych relacji, a także tytułów cytowanych w przypisach prac.

Kolejną formą wyróżniania tekstu są WERSALIKI. Tworzy ją zapis wielkimi literami, ograniczony tylko do pojedynczych słów (np. nazwiska, nazwy).

Z kolei **pogrubienie** oznacza zapis **grubym pismem**, czyli czcionkami o mocniejszym rysunku. Celem jego stosowania jest wyróżnienie określonych wyrazów oraz fragmentów tekstu. Stosuje się je do wyróżnienia definicji, twierdzeń oraz ważnych sformułowań.

Do wyróżnienia określonego wyrazu, wyrazów lub zdań stosuje się **spacjowanie**. Spację tworzy odstęp między poszczególnymi literami danego wyrazu, czyli inaczej **rozstrzenie**. Stosuje się ją w celu specjalnego wyróżnienia. Może być stosowana tylko do krótkiego tekstu, w przeciwnym bowiem razie traci się zamierzony efekt. Nie używa się jej we wzorach i formułach.

3.3.3.5. Cytaty

Kolejnym zabiegiem technicznym pisania pracy jest cytowanie. Sprowadza się ono do **dosłownego** przytaczania cudzego tekstu lub cudzej wypowiedzi; zapisywania tytułów czasopism, periodyków; oraz w okolicznościach szczególnych.

W odniesieniu do pierwszego przypadku zasadą generalną jest, aby nie zniekształcać myśli autora oraz nie podawać cytatów bez właściwego kontekstu. Połączone jest ono z jednoczesnym wskazaniem źródła, w tym miejsca, z którego cytat pochodzi. Nakaz jego stosowania jest równoważny bez względu na długość cytatu. Cytat albo się składa normalnym krojem pisma (wówczas ujmuje się go w cudzysłowy), albo wyróżnia się odmiennym pismem, pochyłym lub wielkością czcionki (bez cudzysłówów). W całej pracy należy stosować tylko jeden sposób. Wszelkie opuszczenia w cytatach zastępuje się wielokropkiem, ujętym w nawiasy kwadratowe [...]. Przy wszystkich cytatach musi być podane źródło, z którego pochodzą (przeważnie w formie przypisu), wraz z numerem strony, z której je zaczerpnięto.

W odniesieniu zaś do zapisu nazw periodyków (dzienników, czasopism, miesięczników, kwartalników), w ślad za zwyczajem wydawniczym, jest pożądanym umieszczanie ich nazw w cudzysłowie.

Niekiedy w cudzysłowie umieszcza się opis sytuacji, wyrazy i zwroty, których wyróżnienie wiąże się z podkreśleniem oryginalności ich sformułowania i rozumienia.

3.3.3.6. Tabele

Pisząc pracę kwalifikacyjną bardzo często odwołujemy się do prezentacji niektórych rozważań w formie tabeli. W odniesieniu do konstrukcji i opisu tabel obowiązują pewne zasady.

Tabele piszemy pismem o 1–2 punkty mniejszym niż tekst zasadniczy. Tabele numeruje się kolejno w całej pracy. Numer i tytuł umieszcza się nad tabelą. Tytuł tabeli nie powinien być bardziej wyeksponowany niż tytuł rozdziału i podrozdziału. Pod tabelą umieszcza się objaśnienia do tabeli i źródło (ewentualnie opracowanie własne). Przypisy dotyczące tekstu tabeli piszemy bezpośrednio pod tabelą, przypisy zaś odnoszące się do tytułu tabeli – na dole strony, wraz z przypisami dotyczącymi tekstu zasadniczego.

Tabele o dużej liczbie rubryk, które nie mieszczą się w szerokości kolumny, można obrócić o 90° w lewo, tak aby tytuł i główka tabeli znajdowały się przy lewym marginesie.

Tabele dłuższe niż kolumna przenosi się na następną stronę, powtarzając główkę tabeli lub numerację rubryk.

Na stronie z tabelą musi być przynajmniej 5 wierszy tekstu zasadniczego (od góry lub od dołu). Jeśli jest mniej, to na stronie zostawia się tylko tabelę z tytułem i opisami do tabeli.

3.3.3.7. Ilustracje

Wiele problemów, z punktu widzenia techniki pisania pracy kwalifikacyjnej, rodzi kwestia odzwierciedlenia istoty jakiegoś problemu w formie graficznej (ilustracji). Ilustracje, którymi są schematy, wykresy, rysunki, mapy itp., powinny znajdować się w tekście blisko miejsca, w którym jest o nich mowa. Pod ilustracją umieszcza się jej numer (numeracja ciągła w całej pracy) i tytuł. Po tytule ilustracji nie stawia się kropki (np. Wykres 1. Dynamika rozwoju gospodarki).

Na stronie z ilustracją musi być przynajmniej 5 wierszy tekstu zasadniczego (od góry lub od dołu). Jeśli jest mniej tekstu to na stronie zostawia się tylko ilustrację z tytułem.

3.3.3.8. Przypisy

Wiele problemów podczas pisania pracy ujawnia się w sposobie umieszczania przypisów, których zadaniem jest udokumentowanie faktu wykorzystania cudzego dorobku intelektualnego oraz własnych źródeł informacji o zdarzeniach, zjawiskach i procesach mających miejsce w rzeczywistości.

Udokumentowane przypisem musi być zarówno cytowanie, jak i powoływanie się na cudzy dorobek. Gdy cytujemy czyjeś wypowiedzi, co wyraża się w tekście objęciem jakiejś myśli cudzysłowami, to przypis rozpoczyna się od wskazania autora myśli (inicjał imienia i nazwisko). W przypadku zaś powoływania się na myśli i poglądy kogoś wyrażone własnymi słowami, wskazujemy również ich autora, poprzedzając inicjał jego imienia oraz nazwisko odsyłaczem.

Odsyłacze mogą przyjmować formę zwrotu łacińskiego lub polskiego. Do zwrotów łacińskich używanych w przypisach należą:

- **Ibidem (Ibid., ib.)** oznaczającego **tamże**, co należy rozumieć jako w tym samym dziele; w tym samym miejscu i na tej samej stronie;
- **In** – równoważne „w” używanego w przypisach do oznaczenia, że dane opracowanie znajduje się w większym dziele zbiorowym;
- **Loco citato (Loc. cit., l.c.)** – oznaczającego: na tej samej stronie, we wskazanym miejscu, czyli w tym samym miejscu;
- **Opere citato (Op. cit.)** – oznaczającego: w cytowanym powyżej (wcześniej) dziele.

Należy jednak w tym miejscu zaznaczyć, iż zwroty łacińskie mogą zastąpić przypis zawierający notkę bibliograficzną w określonych sytuacjach. Odsyłacz **ibidem** można zastosować, gdy w przypisie znajdującym się w bezpośrednim przypisie została podana taka sama notka bibliograficzna, to znaczy, jeśli powołaliśmy się na tego samego autora, to samo dzieło i tę samą stronę tego dzieła. Jeśli zaś cytat lub powołanie odnosi się do innej strony, wówczas jest dopuszczalne – mimo dokonania pewnego odstępstwa od dokładnego rozumienia znaczenia łacińskiego tego wyrazu – zastosowanie formuły **Ibidem, s. ...** Natomiast odsyłacz **op. cit.** można stosować po przywołaniu początku noty bibliograficznej wcześniej już cytowanego dzieła.

Przypisy składa się czcionką o 1–2 punkty mniejszą niż tekst zasadniczy. Numeruje się je w ciągu w całej pracy i umieszcza na dole odpowiednich stron, oddzielając linią od tekstu podstawowego. (W przypadku występowania dużej liczby obszernych przypisów można je zgrupować i

umieścić na końcu pracy, po zakończeniu). Przypisy umieszczone na jednej stronie nie mogą zajmować więcej niż 3/4 długości całej kolumny. W przypisach stosuje się wcięcia akapitowe, takie jak w tekście podstawowym. Odstępy między wierszami (interlinia) – pojedyncze.

Na końcu każdego przypisu stawiamy kropkę.

W przypisach bardzo często umieszcza się opis źródeł, z których zaczerpnięto cytaty lub informacje podane w tekście pracy. Kolejność opisu (notki) bibliograficznego takich przypisów wygląda następująco:

a) książki indywidualnych autorów:

- inicjał imienia i nazwisko autora,
- pełny tytuł dzieła,
- numer tomu (części),
- liczba wskazująca na kolejność wydania,
- wydawca,
- miejsce i rok wydania,
- numer stronicy;

b) prace zbiorowe:

- tytuł książki,
- inicjał imienia i nazwisko redaktora naukowego (poprzedzone skrótem red.),
- numer tomu (części),
- oznaczenie kolejności wydania,
- wydawca,
- miejsce i rok wydania,
- numer stronicy;

c) referaty i artykuły ze zbiorów prac:

- inicjał imienia i nazwisko autora,
- tytuł referatu (artykułu),
- formułka [w:] – można zastosować inne, np. w.; (w:); W.;
- tytuł całości zbioru prac,
- numer tomu (części),
- oznaczenie kolejności wydania,
- wydawca,
- miejsce i rok wydania,
- numer stronicy;

d) artykuły w periodykach (i innych wydawnictwach ciągłych):

- inicjał imienia i nazwisko autora,
- tytuł artykułu,
- nazwa czasopisma lub wydawnictwa,

- rok wydania,
- numer rocznika i zeszytu, np. 1(34),
- numer strony.

W przypisach bibliograficznych należy zwrócić uwagę na znaki interpunkcyjne między elementami opisu. Generalną zasadą jest stosowanie takich samych znaków we wszystkich przypisach. Zazwyczaj stosuje się przecinki lub kropki, przy czym obowiązują przy tym ogólne zasady przestankowania: wyrazy po kropkach rozpoczyna się z wielkiej litery, po przecinkach z małej, np. po przecinku *wyd. 2*, po kropce zaś *Wyd. 2*.

Odmiennym krojem pisma (zazwyczaj kursywą) zaleca się wyróżniać tytuły książek, nazwisko zaś autora – spacjowaniem.

3.3.3.9. Bibliografia

Z punktu widzenia technik edytorskich należy również postrzegać sposób prezentacji BIBLIOGRAFII. Zaznaczyć w tym miejscu trzeba, iż jej postrzeganie w pracach kwalifikacyjnych jest najczęściej daleko idącym postrzegania jej istoty⁵⁴. Pod pojęciem bibliografii – w znaczeniu użytym w pracy kwalifikacyjnej – rozumie się bowiem wykaz, czy też zestawienie cytowanych prac według określonych kryteriów.

Bibliografię umieszcza się na końcu pracy, po ZAKOŃCZENIU, ale przed WYKAZEM SCHEMATÓW, TABEL, WYKRESÓW I ZAŁĄCZNIKÓW. Powinna być ona przedstawiona w pracy w układzie: pozycje zwarte (książki, monografie, opracowania naukowe), pozycje periodyczne (artykuły), dokumenty oraz materiały statystyczne.

Pozycje bibliograficzne numeruje się kolejno według porządku alfabetycznego nazwisk autorów dzieł. Przy podawaniu danych bibliograficznych obowiązuje taka sama kolejność, jak w przypisach bibliograficznych, z tą tylko różnicą, że w bibliografii najpierw podajemy nazwisko autora, potem inicjał jego imienia.

Podobnie jak w przypisach odmiennym krojem pisma (zazwyczaj kursywą) zaleca się wyróżniać tytuły książek.

W bibliografii można podać także łącznie pozycje książkowe, periodyki, dokumenty i materiały statystyczne.

⁵⁴ Por. J. B o ć, *Jak pisać pracę magisterską*, Kolonia – Wrocław 1994, s. 53–55.

ZAKOŃCZENIE

Metodyka i metodologia pisania prac kwalifikacyjnych – mając charakter metodyki przygotowania i obrony pracy kwalifikacyjnej, a także będąc odpowiedzią na zapotrzebowanie środowiska studenckiego na pomoc metodyczną i techniczno-organizacyjną w zakresie pisania i obrony prac kwalifikacyjnych – nie jest jednak w pełni skuteczną receptą na uniknięcie trudności, jakie się pojawiają przed autorami tych prac. Tworzy ona jednak pewien algorytm procedur postępowania badawczego i edytorskiego, który z jednej strony trzeba poznać, by ułatwić twórcze dociekania naukowe, z drugiej strony jednocześnie – czego trzeba mieć świadomość – jego znajomość nie zwalnia autora prac kwalifikacyjnych od własnego wyboru środków prezentacji swoich rozważań.

Przedstawione w opracowaniu rozważania zostały także ukierunkowane na określenie istoty, roli i charakteru prac kwalifikacyjnych, metodyki i organizacji ich praktycznego pisania oraz obrony, wskazania podstawowych metod oraz technik i procedur badawczych w ekonomicznych dociekaniaach naukowych, a także prezentacji wyników badań podjętych w pracy.

Poczynione w *Metodyce i metodologii pisania prac kwalifikacyjnych* uwagi, wyraźnie podkreśliły, że ważną stroną pracy kwalifikacyjnej, która jest także przedmiotem oceny, jest jej formalna strona. Odpowiedzialność za jej ocenę ponosi jednoosobowo autor pracy.

BIBLIOGRAFIA

- Analiza systemowa – podstawy i metodologia*, red. W. Findeisen, PWN, Warszawa 1985.
- Badania operacyjne w przykładach i zadaniach*, red. K. Kukuła, PWN, Warszawa 1996.
- Barteczko K., Bocian A., *Modelowanie polityki makroekonomicznej*, PWE, Warszawa 1996.
- Bolc L., Dziewicki K., Rychlik P., Szatas A., *Wnioskowanie w logikach nieklasycznych. Podstawy teoretyczne*, AOW PLJ, Warszawa 1995.
- Boć J., *Jak pisać pracę magisterską*. Konsultacja językowa J. Miodek, Kolonia – Wrocław 1998.
- Chodorowski J., *Definicja w systemach ekonomicznych*, Wrocław 1974.
- Ekonomia*, red. W. Caban, Absolwent, Łódź 1995.
- Gierz W., *Jak pisać pracę licencjacką? Poradnik metodyczny*, WSTiH, Gdańsk 1998.
- Greń J., *Statystyka matematyczna, Modele i zadania*, PWN, Warszawa 1995.
- Grodziński E., *Myślenie hipotetyczne*, Ossolineum, Wrocław 1986.
- Hołówka T., *Myślenie hipotetyczne*, PIW, Warszawa 1986.
- Jagas J., Pataszewski H., *Ekonomia*, UO, Opole 1997.
- Jajuga K., *Ekonometria. Metoda i analiza problemów ekonomicznych*. AE, Wrocław 1999.
- Jaźwiński J., Ważyńska-Fiók K., *Bezpieczeństwo systemów*, PWN, Warszawa 1993.
- Jura J., *Przygotowanie rozprawy doktorskiej*, AON, Warszawa 1994.
- Klein L. R., *Wykłady z ekonometrii*, PWE, Warszawa 1982.
- Kotarbiński T., *Traktat o dobrej robocie*, Ossolineum, Warszawa 1982.
- Krawczyk S., *Badania operacyjne dla menadżerów*, Wyd. AE im. O. Langego, Wrocław 1996.
- Lindsay D., *Dobre rady dla piszących teksty naukowe*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1995.
- Łobocki M., *Metody badań pedagogicznych*, PWN, Warszawa 1978.
- Łuszniewicz A., *Statystyka nie jest trudna. Metoda różniczkowania statystycznego*, PWE, Warszawa 1998.
- Mackiewicz J., *Jak pisać teksty naukowe*, UG, Gdańsk 1996.
- Majchrzak J., Mendel T., *Metodyka pisania prac magisterskich i dyplomowych*, AE, Poznań 1995.
- Majka J., *Metodologia nauk teologicznych*, Wyd. Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna, Wrocław 1981.

- Mała encyklopedia logiki*, Ossolineum, Wrocław 1977.
- Marciszewski W., *Metody analizy tekstu naukowego*, PWN, Warszawa 1977.
- Mill J.S., *System logiki dedukcyjnej i indukcyjnej*, PWN, Warszawa 1962.
- Nowak S., *Metodologia badań społecznych*, PWN, Warszawa 1985.
- Nowoczesne metody usprawniania procesów informacyjnych w organizacjach gospodarczych i administracyjnych*, red. Z. Martyniak, AE, Kraków 1993.
- Pieter J., *Praca naukowa*, Wyd. „Śląsk”, Katowice 1960.
- Pieter J., *Z zagadnień pracy naukowej*, Ossolineum, Wrocław 1974.
- Pieter J., *Zarys metodologii pracy naukowej*, PWN, Warszawa 1975.
- Poper K. R., *Logika odkrycia naukowego*, PWN, Warszawa 1962.
- Pytkowski W., *Organizacja badań i ocena prac naukowych*, PWN, Warszawa 1985.
- Semkow J., Żurawicki S., *Elementy metodologii nauk ekonomicznych*, Warszawa 1969.
- Siemianowski A., *Poznawcze i praktyczne funkcje nauk empirycznych*, PWN, Warszawa 1976.
- Sobiecki J., *W kręgu logiki*, WSS-G, Tyczyn 1997.
- Stachak S., *Wstęp do metodologii nauk ekonomicznych*, KiW, Warszawa 1997.
- Such J., *Wstęp do metodologii ogólnej nauk*, UAM, Poznań 1973.
- Sułek A., *Eksperyment w badaniach społecznych*, PWN, Warszawa 1979.
- Święcicki M., *Wskazówki dla studentów wyższych studiów ekonomicznych piszących prace dyplomowe i magisterskie*, WSE, Poznań 1996.
- Wstęp do metodologii ekonomii*. Red. O. Tanzer, Ossolineum, Wrocław 1979.
- Urban S., Ładoński W., *Jak napisać dobrą pracę magisterską*, AE im. O. Langego, Wrocław 1997.
- Wójcik K., *Piszę pracę magisterską. Poradnik dla studentów kierunków ekonomicznych*, SGH, Warszawa 1996.
- Woźniak K., *O pisaniu pracy magisterskiej na studiach humanistycznych. Przewodnik praktyczny*, PWN, Warszawa – Łódź 1998.
- Wybrane problemy metodologii badań*, red. E. Aranowska, UW, Warszawa 1992.
- Zaczyński W. P., *Poradnik autora prac seminaryjnych, dyplomowych i magisterskich*, Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 1995.
- Żółtowski B., *Seminarium dyplomowe. Zasady pisania prac dyplomowych*.
- Żurawicki S., *Kategorie i prawa ekonomiczne*, PWE, Warszawa 1974.
- Żurawicki S., *Metody i techniki badań ekonomicznych. Zagadnienia epistemologiczne i metodologiczne*, PWE, Warszawa 1980.

WYKAZ SCHEMATÓW, TABEL I ZAŁĄCZNIKÓW

A. SCHEMATY

1. Charakter i rodzaje materiałów źródłowych.....	20
2. Logika dociekań badawczych i metody ich realizacji	28
3. Idea klasycznej definicji	44
4. Fazy organizacji pisania prac kwalifikacyjnych.....	49
5. Etapy formułowania problemu badawczego	59
6. Logika formuły hipotez roboczych pracy.....	61

B. TABELLE

1. Postulowane rozmiary prac kwalifikacyjnych według kryterium edytorskiego.....	72
2. Postulowane rozmiary prac kwalifikacyjnych według kryterium metodologicznego.....	73

C. ZAŁĄCZNIKI

1. Recenzja pracy magisterskiej (licencjackiej, dyplomowej)	91
2. Opinia pracy magisterskiej (licencjackiej, dyplomowej)	93
3. Zadanie na pracę kwalifikacyjną.....	95
4. Ogólna propozycja konstrukcji pracy kwalifikacyjnej.....	96
5. Wzór okładki.....	97
6. Wzór strony tytułowej (pierwszej strony).....	98

ZAŁĄCZNIKI

.....
(pieczęćka)

Warszawa, dnia

Pan/Pani
.....
.....

Proszę Pana/Panią/ o ocenę załączonej pracy
..... studenta/ki
Egzamin magisterski (dyplomowy) przewiduję w dniu

Dziekan
Zaocznych Studiów Ekonomicznych

Recenzja pracy magisterskiej (licencjackiej, dyplomowej)

Temat pracy

Imię i nazwisko studenta

Nr albumu Kierownik seminarium

Katedra (Instytut)

1. Czy treść pracy odpowiada tematowi określoneemu w tytule

2. Ocena układu pracy, struktury, podziału treści, kolejności rozdziałów,
kompletności, tez itp.
.....
.....

3. Merytoryczna ocena pracy:

.....
.....
.....
.....
.....
.....

4. Inne uwagi

.....
.....
.....
.....

5. Czy i w jakim zakresie praca stanowi nowe ujęcie problemu

.....
.....
.....

6. Charakterystyka doboru i wykorzystania źródeł

.....
.....
.....

7. Ocena formalnej strony pracy (poprawność języka, opanowanie techniki pisania pracy, spis rzeczy, odsyłacze)

.....
.....
.....

8. Sposób wykorzystania pracy (publikacja, udostępnienie instytucjom, materiał źródłowy)

.....
.....
.....

9. Ocena pracy

.....
.....
.....

.....
(data)

.....
(podpis)

2. Inne uwagi

.....

.....

.....

.....

.....

3. Czy i w jakim zakresie praca stanowi nowe ujęcie problemu

.....

.....

.....

4. Charakterystyka doboru i wykorzystania źródeł

.....

.....

.....

5. Ocena formalnej strony pracy (poprawność języka, opanowanie techniki pisania pracy, spis rzeczy, odsyłacze)

.....

.....

.....

6. Sposób wykorzystania pracy (publikacja, udostępnienie instytucjom, materiał źródłowy)

.....

.....

.....

7. Ocena pracy

.....

.....

.....

.....
(data)

.....
(podpis kierownika pracy)

ZATWIERDZAM

Warszawa, dnia.....

.....
DZIEKAN WYDZIAŁU

**ZADANIE NA
PRACĘ KWALIFIKACYJNĄ**

(LICENCJACKA, MAGISTERSKA, PODYPLOMOWA)

1. Student – dyplomant:

2. Temat:

3. Plan pracy:

4. Termin złożenia pracy:

PROMOTOR

Temat pracy otrzymałem.....

Warszawa,

OGÓLNA PROPOZYCJA KONSTRUKCJI PRACY KWALIFIKACYJNEJ

SPIS TREŚCI

WSTĘP

CZEŚĆ GŁÓWNA

1. (rozdział teoretyczny)

1.1.

1.2.

1.3.

2. (rozdział analityczny)

2.1.

2.2.

2.3.

3. (rozdział syntezujący, prognostyczny, postulatywny)

3.1.

3.2.

3.3.

ZAKOŃCZENIE

BIBLIOGRAFIA

WYKAZ SCHEMATÓW, TABEL, WYKRESÓW

AKADEMIA OBRONY NARODOWEJ

Wydział Strategiczno-Obronny
Instytut Nauk Ekonomicznych

Imię i nazwisko

**METODYKA I METODOLOGIA
PISANIA PRAC
KWALIFIKACYJNYCH**

AKADEMIA OBRONY NARODOWEJ

Wydział Strategiczno-Obronny
Instytut Nauk Ekonomicznych

Imię i nazwisko

METODYKA I METODOLOGIA PISANIA PRAC KWALIFIKACYJNYCH

Praca magisterska
wykonana pod kierownictwem naukowym
prof. dr. hab.

Warszawa

2000